

“MECLİSİN SESİ ULUSUN SESİ” Mİ? EROZYONA UĞRAYAN YASAMA SORUMSUZLUĞU

*Is the Voice of the Parliament, the Voice of the Nation?
The Erosion of the Legislative Non-Liability in Turkey*

Doç. Dr. Tolga ŞİRİN*

ÖZET

Bu makalede yasama sorumsuzluğu konusunda Türk anayasa hukuku literatüründeki görüşler güncel içtihatlar ışığında gözden geçirilmekte ve bir analiz sunulmaya çalışılmaktadır. Makaledeki temel bulgu, mutlak gibi görünen yasama sorumsuzluğunun gerçekte hiç de öyle olmadığıdır. Yasama sorumsuzluğu dört yönden aşınmıştır: (1) Yasama sorumsuzluğu, AYM içtihatlarıyla hukuk davalarına etki göstermemekte, bu da muhalefet mensuplarının yüksek tazminatlarla karşı karşıya kalmasına neden olmaktadır. (2) Yasama sorumsuzluğu, TBMM'nin belirsiz İçtüzük hükümleri ve bu hükümlerin keyfî uygulanması nedeniyle idari yaptırımlar karşısında yeterli korumayı sağlayamamaktadır. (3) Ceza davalarında ise yasama sorumsuzluğu, bir yandan özellikle güvenlik tedbirlerinde yeterince dikkate alınmaması diğer yandan salt düşünce açıklamasına dayalı suçlarda yasama dokunulmazlığının istisnaları nedeniyle aşınmıştır. (4) 2016 yılında kabul edilen geçici madde 20'de, yasama sorumsuzluğunun koruyuculuğunu aşındırmıştır.

Yazar ayrıca yasama sorumsuzluğunun istisnaları konusunda, öğretilerde süregelen kabullerin ötesinde yeni bir istisnalar listesi sunmuş ve bunu öğretinin tartışmasına açmıştır. Buna göre istisnalar şu şekildedir: (i) milletvekillerinin sözlerinin (siyasi parti kapatma davalarında) yaptırıma tabi olabilmesi, (ii) orman tahribi propagandası

* Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Anayasa Hukuku Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi, tolgasirin@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7172-5426. Yazım hatalarının düzeltilmesinde sundukları katkıları için Bahri Tuğcan Kolbaş'a ve Ceren Hilal Günaydın'a teşekkür ederim.

yasağı, (iii) İçtüzük’te öngörülen disiplin yaptırımları ve (iv) dışarıda yineleme yasağı. Dışarıda yineleme yasağı Meclis’in bu konuda genel olarak gizlilik kararı alması veya özel olarak milletvekiline dönük karar alması olmak üzere iki biçimde tezahür edebilmektedir.

ANAHTAR KELİMELER

Yasama bağıışıklığı, yasama sorumsuzluğu, teşrii masuniyet, TBMM İçtüzüğü, Türk anayasa tarihi

ABSTRACT

The author reviews the main approaches in the Turkish constitutional law literature on legislative non-liability in the light of current case law and tries to present his unique analysis. The main finding in the article is that the so-called “absolute legislative immunity” is not absolute at all. Legislative non-liability has been eroded in four ways in Turkey: (1) Legislative non-liability is not effective against civil lawsuits under the Turkish Constitutional Court’s case law that causes opposition members to face high compensations. (2) Legislative non-liability does not provide adequate protection against the vague provisions of the Rules of Procedure of the Grand National Assembly of Turkey and the arbitrary application of these provisions against administrative sanctions. (3) In criminal cases, legislative non-liability is weakened, on the one hand, by not being sufficiently taken into account, especially in terms security measures; on the other hand, subject to exceptions to immunity in purely verbal crimes. (4) Provisional article 20 of the Constitution has hollowed out the legislative non-liability.

The author also presented a new list to the exceptions of legislative non-liability beyond the ongoing assumptions in the Turkish legal literature and opened it to the discussion of the Turkish constitutional doctrine. Accordingly, the exceptions are as follows: (i) The words of the deputies may be subject to sanctions in cases of dissolution of political parties before the Turkish Constitutional Court. (ii) Prohibition of propaganda of forest destruction. (iii) Disciplinary sanctions stipulated in the Rules of Procedure of the Grand National Assembly of Turkey. (iv) Prohibition of repetition outside, which can be manifested in two ways: the parliament’s decision of secrecy in general or the parliament’s decision on the deputies in particular.

KEYWORDS

Legislative immunity, legislative non-liability, legislative non-accountability, The Turkish Parliamentary Rules of Procedure, Turkish constitutional history

GİRİŞ

1982 Anayasası'nın 83'üncü maddesinin başlığı “Yasama Dokunulmazlığı” şeklindedir. 1924 Anayasası'ndan bu yana böyle ifade edilen kurum, aslında ortaya çıkıp geliştiği Batı'da “yasama bağıışıklığı” olarak ifade ediliyor. Yasama bağıışıklığının, biri “yasama sorumsuzluğu” diğeri “yasama dokunulmazlığı” olmak üzere iki türü vardır¹. Anayasa'nın 83'üncü maddesi bu iki türü de düzenlemektedir. Maddenin birinci fıkrası yasama bağıışıklığı ile ilgiliyken devam eden fıkralar yasama dokunulmazlığıyla ilgilidir.

Yasama sorumsuzluğu kurumu hakkında Türkçe literatürde üretilmiş eserlerin sayısı hiç de az değildir². Bu makalenin amacı, külliyatı tekrar etmek değil bu konudaki egemen görüşleri yeri geldiğince sorgulamak ve konuyu son yıllarda gerçekleşen ilgili anayasa değıışiklikleri ve güncel mahkeme kararları ışığında incelemektir.

- 1 Bu bağlamda üst başlık “yasama bağıışıklığı” veya “yasama bağıışıklıkları” olarak tanımlanmalıydı. bkz. Tanör, B. ve Yüzbaşıoğlu, N. (2020). *1982 Anayasası'na Göre Türk Anayasa Hukuku* (20. Baskı), İstanbul: Beta Yay., s. 263; Özbudun, E. (2021). *Türk Anayasa Hukuku* (21. Baskı), Ankara: Yetkin Yay., s. 289. Terim tartışmaları için bkz. Danışma Meclisi Tutanak Dergisi, 139'uncu Birleşim, 31/8/1982, s. 202. “Teşrii masuniyet” veya “kürsü bağıışıklığı” gibi ifadeler de vardır.
- 2 Örneğin kronolojik olarak bkz. Aybar, M. A. (1937). “Teşrii Masuniyet Esası ve Tatbik Şekilleri”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, S. 3, s. 120-131; Başgil, A. F. (1941). “Teşrii Masuniyet Meselesi”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. 7, S. 1-3, s. 3-39; Arsel, İ. (1955). “Suistimale Uğrayan Bir İmtiyaz: Teşrii Muafiyet”, *Forum Dergisi*, C. 2, S. 23, s. 7; Kıratlı, M. (1961). *Parlamentar Muafiyetler*, Ankara: AÜSBF Yay.; Akyürek, A. (1991). *Parlamentarlerin Yasama Faaliyetlerinden Dolayı Hukuki ve Cezai Sorumlulukları*, Ankara: Başbakanlık Yay.; Tülen, H. (1999). “Yasama Sorumsuzluğunun Mutlaklığı Üzerine Düşünceler”, *Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi*, S. 3, s. 115; Gözler, K. (2001). “Yasama Dokunulmazlığı- Bir Karşılaştırmalı Anayasa Hukuku İncelemesi”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 56, S. 3, s. 71-102; Döner, A. (2004). “Parlamentar Bağıışıklıklar”, *Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 8, S. 1-2, s. 49-72; Sevinç, M. (2004). *Türkiye'de Milletvekillerinin Dokunulmazlıkları*, Ankara: Kırılacağı Yay.; İçel, K. ve Erman, B. (2004). “Yasama Sorumsuzluğu ve Dokunulmazlığına İlişkin Görüş”, *Prof. Dr. Çetin Özek'e Armağan*, İstanbul: Galatasaray Üniversitesi Yay., s. 475-479; Özbudun, E. (2005). “Yasama Sorumsuzluğu ve Yasama Dokunulmazlığı: Hukuki Mahiyetleri ve Farkları”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, S. 59, s. 109-116; Özcan, H. (2006). *Yasama Bağıışıklıkları*, Ankara: Seçkin Yay.; Sevinç, M. (2007). “22. Yasama Dönemi'nin (2002-2007) Ardından, Yasama Bağıışıklıkları Konusu”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 62, S. 3, s. 319-347; Keskinsoy, Ö. (2007). *Yasama Sorumsuzluğu*, Ankara: Turhan Yay.; Aydın, M. (2009). “Milletvekillerinin Yasama Sorumsuzluğunun Siyasal Parti Kapatma Davalarına Etkisi”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 58, S. 4, s. 711-735; Dunbay, S. (2013). *Türk Parlamento Tarihinde Yasama Sorumsuzluğu ve Dokunulmazlığı*, İstanbul: On İki Levha Yay.; Dursun, İ. (2013). “Yasama Sorumsuzluğunun Hakaret Suçu Bakımından Değerlendirilmesi”, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, C. 19, S. 1, s. 73-98. Dunbay, S. (2014). “Osmanlı'dan Günümüze Yasama Bağıışıklıkları”, *I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri*, İstanbul: On İki Levha Yay., s. 607-635. Bunlardan başka özellikle en güncel çalışma için bkz. Şimşek-Aktaş, D. ve Can, O. (2018). “Yasama Sorumsuzluğunun İşlevsizleştirilmesi”, *Terazi Hukuk Dergisi*, C. 13, S. 145, s. 61-72.

Bu çerçevede makale, bu kurumu öğretilerde kullanılan klasik başlıklarla ele alacak fakat her başlıkta konuyu eleştirel bir mercekten analiz edecektir.

I. TARİHÇESİ

Konuyu derli toplu ele almak, öncelikle bu kuralın gelişim sürecine değinmeyi gerekli kılıyor. Yasama sorumsuzluğu, 1876 Osmanlı Anayasası'ndan bu yana varlığını korur. Kânûn-ı Esâsî'deki konuyla ilgili hüküm (madde 47) şöyledir:

“Meclisi Umumi âzası rey ve mütalca beyanında muhtar olarak bunlardan hiçbirini bir gûna vaadü vaid ve talimat kaydı altında bulunamaz ve gerek verdiği reylerden ve gerek meclisin müzakeratı esnasında beyan ettiği mütalealardan dolayı bir veçhile itham olunamaz. Megerki meclisin nizamnamei dahilisi hilâfında hareket etmiş ola. Bu takdirde nizamnamei mezkûr hükmünce muamele görür.”

Bu hüküm, yasama sorumsuzluğunun -zamanın Meclis İçtüzüğü'ndeki disiplin hükümleri hariç olmak üzere- hiçbir cezai veya hukuki soruşturmaya tabi olmama güvencesi getirdiğini gösterir³. Yani disiplin yaptırımlarını dışlamak, kökleri Osmanlı'ya dayanan bir kuraldır. Fakat aynı Osmanlı'daki kökler, hukuki ve cezai alanda bir ayrıma izin vermez. Nitekim Osmanlı anayasa hukukçusu Babanzâde İsmail Hakkı Bey'in bugün dahi ilham kaynağı olacak (günümüz Türkçesine uyarladığım) şu sözleri gayet nettir:

“Milletvekilleri söylevlerinde hakareti veya imayı içeren sözler söyleyebilir ve halkı isyana yönelten kışkırtıcı ve ateşli isteklendirmelerde bulunabilir. Bunlar sıradan kişiler için soruşturma ve cezayı gerektiren suç niteliğinde şeyler olmasına rağmen, milletvekilleri bunları görevlerini yerine getirirken işledikleri için suç niteliğine sahip değildir. Buna karşılık bir milletvekilinin kullandığı oyun, bir rüşvet ve meşru olmayan bir çıkarın karşılığı olduğu belirlenirse bağışıklık ve sorumsuzluk geçerli olmaz. (...) Çünkü bu milletvekili için uygulanan soruşturmaya ve sorumluluğu gerektiren durum parlamento

3 İçtüzük (md. 96) uyarınca bir iç soruşturma süreci işlenir ve gerekirse konu Sadrazam'a sevk edilir. Tespitler ve ayrıntılar için bkz. Babanzâde İsmail Hakkı (2014). *Hukuk-ı Esasiye*, Fernaz Balcıoğlu ve Ayça Büşra Balcıoğlu (haz.), İstanbul: Erguvanî Yay., s. 434-435.

kapsamı içinde yapılmakta olan oy verme tedbirinin dışında, ondan önce ve sonra gelen bir eylem ve olgudur. (...) Meclis’te söylenen söylevler, sorumluluk gerektirmediği gibi bu söylevlerin gazeteler tarafından iyi niyetle aktarılması ve bunlardan alıntı yapılması ne sözü söyleyenler ne de aktaran gazeteler hakkında hiçbir soruşturmaya ve hatta kendisini mağdur sayan kişi tarafından cevap hakkına konu edilemez. (...)⁴”

1924 tarihli Teşkilât-ı Esasiye Kanunu’nda (madde 17) yasama sorumsuzluğu şöyle düzenlenmiştir:

“Hiçbir mebus Meclis dâhilindeki rey ve mütalâasından ve beyanatından ve Meclisteki rey ve mütalâasının ve beyanatının Meclis haricinde irat ve izharından dolayı mesul değildir. (...)”

Bu maddenin taslaktaki ilk hâli “Hiçbir mebus, Meclis dâhilinde ve haricindeki rey ve mütalâasından dolayı mesul olamaz” biçimindeydi⁵. Madde tartışılmaya başlandığında Gümüşhane Mebusu Zeki Bey “neşriyat” yani basının da bu kapsamda olup olmadığını sormuştur. Yanıt olumlu olsa da bu düzenlemenin Meclis dışındaki yayınlarda sınırsız bir ifade özgürlüğü yaratıp yaratmadığı sorgulanmıştır. İlk İzmir Mebusu Seyit Bey’in Meclis dışında halkı tahrik eden ve fitne sokan makaleler yazan bir mebusun bundan sorumlu tutulması gerektiği yönündeki savı, söz alan pek çok mebusun aynı yönde görüş bildirmesiyle “haricindeki” ifadesinin çıkarılmasına neden olmuştur⁶. Öte yandan, yapılan müzakerelerden sonra Karesi Mebusu Vehbi Bey’in özel bir açıklama yapmadan “beyanat” sözcüğünü ekleme önerisi benimsenmiş; Giresun Mebusu Hakkı Tarık Bey’in hariçte sorumluluk için düşünce açıklamasının öncelikle Mecliste söylenmiş olması kaydının eklenme önerisi de kabul görmüştür. Yani yasama sorumsuzluğu bağlamında Meclis dışında düşünce açıklamalarının sınırsız olmasına ilişkin öneri, bunun ilkin Mecliste dışa vurulması filtresine tabi kılınmıştır. Maddenin devam eden kısmında da yasama dokunulmazlığı düzenlenmiştir.

4 a.g.e. s. 436-437.

5 Öneri ve tartışmalar için bkz. Gözübüyük, A. Ş. ve Sezgin, Z., (1957). *1924 Anayasası Hakkında Meclis Görüşmeleri*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İdari İlimler Enstitüsü Yay., s. 141-160.

6 Bu savın lehine konuşanlar Refik Bey, Yunus Nadi, Celal Nuri ve Abdullah Azmi beylerdir. Savın aleyhine konuşanlar ise Feridun Fikri, Ahmet Süreyya beylerdir.

Bu tartışmalarda yaygın biçimde kabul gören şey, hiçbir mebusun halkı tahrik etme hakkının olmayacağıdır fakat eğer bu türden bir söz öncelikle Meclisin filtresinden geçmişse, buna da izin vardır. Öte yandan 1924 Anayasası dönemindeki uygulamaya baktığımızda yasama dokunulmazlığı geçerli olsa da özellikle Demokrat Parti döneminde sadece düşünce açıklamasına dayalı suçlarla ilişkili olarak bazı sorunlu uygulamaların baş gösterdiğini görüyoruz⁷. Örneğin daha Demokrat Partinin ilk yıllarında CHP milletvekili H. Cahit Yalçın'ın dokunulmazlığı, Ulus gazetesinde "Gözü Kapalı Oy Verme" başlıklı yazısıyla ilgili yargılama için kaldırılmıştır⁸. TBMM'ye hakaret niteliğinde olduğu iddia edilen ifadeler şunlardır:

" '(...) millet gözü kapalı oy vermiştir...', '...vatandaş şahsiyetine sahip ol, aklını, idrakini ve vicdanını kullan, her iki taraftan teklif edilen namzetler üzerinde düşün...', 'Öyle milletvekilleri görüyoruz ki bunların nasıl olup da o mevkie eriştiklerini izah etmek imkânı yoktur. Hatta kendileri bile belki içlerinden hallerine şaşmakta, gülmekte ve milletvekili olabildiklerine inanmamaktadırlar.'⁹ "

Demokrat Parti döneminin ilerleyen yıllarında da bu eğilim devam etmiştir. 1956'da CHP Milletvekili İbrahim Us'un dokunulmazlığı, CHP Isparta İl Başkanlığı'nda ettiği şu sözlerin Başbakan Adnan Menderes'e hakaret niteliğinde olduğu iddiasıyla açılan soruşturma kapsamında kaldırılmıştır¹⁰:

" 'Demokrat Parti vaatlerini yerine getirmedi, bu Adnan Menderes'i de partisini de yalancı mevkiine düşürdü', 'Başvekil Burdur konuşmasında iç ve dış düşmanlardan bahsetti. Dış düşmanı biliyoruz, iç düşman kimdir? Muhalefet mi? Asla... İç düşman varsa, o da Adnan Menderes'in ta kendisidir.'¹¹ "

Aynı yıl, CHP Milletvekili Sırrı Atalay'ın CHP Tarsus İlçe Başkanlığındaki bir toplantıda iktidara dönük şu sözleri hükûmetin

7 Bu konularda ayrıntılı bilgi için bkz. Dunbay, S. (2014). s. 607-634.

8 TBMM Tutanak Dergisi, Cilt 14, 18 Nisan 1952, s. 447.

9 TBMM Tutanak Dergisi, Cilt 11, 12 Aralık 1951.

10 TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 13, 2 Temmuz 1956, s. 35.

11 TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 13, 2 Temmuz 1956, 3/326 Esas Numaralı Kars Mebusu İbrahim Us'un Teşrii Masuniyetinin Kaldırılmasına Dair Başvekâlet Tezkeresi ve Teşkilat-ı Esasiye ve Adliye Encümenlerinden Mürekkep Muhtelit Encümen Mazbatası, s. 1.

manevi şahsiyetine hakaret kapsamındaki bir soruşturma nedeniyle kaldırılmıştır¹²:

“Altı senelik iktidar zamanında yedi buçuk milyar harcandı. Yapılan işler ancak iki buçuk milyarlık, geride kalan beş milyar ne oldu? Hırsızlıkları ve uğursuzlukların hesabı[nı] ileride mahkeme huzurunda soracağız...”¹³

Aynı günlerde CHP merkez ilçe kongresinde, Demokrat Partinin bir anonim şirket olarak çalıştığı, yargıçların Adalet Bakanlığının emrinde bulunduğu, 6-7 Eylül olayında millî servetin mahvolduğu, muhalefetin bu konudaki çalışmalarının yıkılmak istenildiği, Demokrat Partililerin basireti kör, zalim ve mideci beceriksizler olduğu, seçimlerin yaklaşmasından telaşa düşerek hileli yollara başvurdukları, memleketin bu berduşlardan kurtarılması gerektiği şeklinde sözler söyleyen Osman Alişiroğlu aynı suçtan dolayı soruşturmaya tabi olmuş, dokunulmazlığın kaldırılması konusunda netice değişmemiştir¹⁴.

1956, Demokrat Partinin gerilemeye geçtiği yıl olduğu için muhalefete dönük baskılar da artmıştır¹⁵. Örneğin o yıl CHP Milletvekili Kâmil Kırkoğlu’na karşı birden fazla mazbata hazırlandığı görülür. Bu bağlamda Kırkoğlu’nun dokunulmazlığı, partisinin Bursa’da yaptığı bir toplantıda sarf ettiği şu sözler nedeniyle Başbakan Adnan Menderes’e görevi nedeniyle hakaret edildiği iddiasına dayalı bir soruşturma kapsamında kaldırılmıştır¹⁶.

“Amerikalılar bize para vermiyorlar, verdiklerini de soruyorlar, nerelere sarf ettiniz diyorlar? Bunda Menderes kadar ben de üzüntü duymaktayım. Fakat Menderes bu hususta, beni vatansızlıkla itham ediyor. Ben de derim ki, asıl bu tabire benden fazla kendisi müstahaktır. Bunun tek çaresi bu makamdan kalkıp gitmektir¹⁷.”

12 TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 13, 2 Temmuz 1956, s. 38.

13 TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 13, 2 Temmuz 1956, 3/327 Esas Numaralı Kars Mebusu Sırrı Atalay’ın Teşrii Masumiyetinin Kaldırılmasına Dair Başvekâlet Tezkeresi ve Teşkilat-ı Esasiye ve Adliye Encümenlerinden Mürekkep Muhtelit Encümen Mazbatası, s. 1-2.

14 a.g.e.

15 Bu dönemdeki Anayasa’ya aykırı uygulamalar konusunda bkz. Eroğul, C. (2016). *Anatüzeğe Giriş* (15. Baskı), Ankara: İmaj Yay.

16 TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 13, 2 Temmuz 1956, s. 38.

17 TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 13, 2 Temmuz 1956, 3/353 Esas Numaralı Mazbata, s. 2.

Meclis dışında söylenen ama Mecliste de özü itibarıyla dile getirilen bu düşünceler yasama sorumsuzluğu içinde görülmemiş ve kaldırılabilir bir dokunulmazlık meselesi sayılmıştır¹⁸. Oysa bu sözler, hiçbir yaptırıma tabi olmadan siyasi ifade özgürlüğü korumasından yararlanacak niteliktedir. Örnekler, bu iki kurum arasında kalan kesişim kümesinin kötüye kullanılmaya ne kadar açık olduğunu göstermiştir. Bu kötüye kullanımı tespit edecek bir Anayasa Mahkemesi olmadığı için bu dönemde istismarlara dur denilememiştir¹⁹.

“Yasama sorumsuzluğu” 27 Mayıs’tan sonraki temel metinlerde önemsenmiştir. Örneğin Kurucu Meclis Teşkilî Hakkında Kanun’da (madde 8) konu “Temsilciler Meclisi üyeleri; Meclis içinde görevlerini yerine getirmek sırasında oy, mütalaa ve sözlerinden sorumlu tutulamazlar” biçiminde düzenlenmiştir. Bu kurum, Sıddık Sami Onar başkanlığındaki Bilim Kurulu tarafından hazırlanan Ön-Tasarı’da (madde 83) “Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosu üyeleri gerek bu Meclislerin ve gerek Türkiye Büyük Millet Meclisinin Genel Kurul ve Komisyon çalışmaları sırasındaki oy, mütalaa ve sözlerinden hiçbir suretle sorumlu tutulamazlar” şeklinde; Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesinin hazırladığı tasarısında ise “Milletvekilleri ile, Cumhuriyet Meclisi üyeleri parlamento çalışmalarına ilişkin mütalâa, demeç, teklif, oy ve kararlarından ötürü sorumlu tutulamazlar” biçiminde düzenlenmiştir²⁰.

1961 Anayasası’nda bu konu “Yasama Dokunulmazlığı” (madde 79) başlığı altında sade bir dille ifade edilmiştir:

“Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeleri, Meclis çalışmalarındaki oy ve sözlerinden, Mecliste ileri sürdükleri düşüncelerden ve bunları Meclis dışında tekrarlamak ve açığa vurmaktan sorumlu tutulamazlar²¹.”

18 Bu türden örnekler Cumhuriyetçi Millet Partisi Milletvekili Osman Bölükbaşı’nın da farklı sözleri bağlamında vardır. bkz. TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 20, 24 Haziran 1957, 3/528 Esas Numaralı Kırşehir Mebusu Osman Bölükbaşı’nın Teşriî Masuniyetinin Kaldırılmasına Dair Başvekalet Tezkeresi ve Teşkilat-ı Esasiye ve Adliye Encümenlerinden Mürekkep Muhtelit Encümen Mazbatası, s. 1-5.

19 Ayrıntılı bilgi için bkz. Eroğul, C. (2019). *Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi* (3. Baskı), İstanbul: Yordam Yay.

20 Aybay, R. (1963). *Karşılaştırmalı 1961 Anayasası*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay., s. 119-122.

21 Madde, sunulan Anayasa Tasarısı’nda aynı şekilde fakat 78’inci maddede yer almaktadır. Gerekçe olarak da “Eski Anayasamızın 17. maddesinde bulunan dokunulmazlık ve sorumsuzluk esası, aynen muhafaza edilerek, yeni baştan kaleme alınmıştır” denmiştir. bkz. Tanilli, S. (1976). *Anayasalar ve Siyasal Belgeler*, İstanbul: Cem Yay., s. 278.

Bu maddenin görüşülmesi sırasında odağın yasama dokunulmazlığı (özellikle de taslaktaki yasama dokunulmazlığı kaldırılan üyenin meclis çalışmalarına katılmaması önerisi) olduğunu, bu nedenle yasama sorumsuzluğu konusunda etraflı bir tartışma olmadığını görürüz fakat Emin Soysal’ın bu tartışma bağlamındaki şu belirlemesi, az önceki örneklerle ilgili olduğu için tarihseldir:

“Bildiğiniz gibi Anayasa gereğince mebus kürsüde söylenen sözünden dolayı mesul değildir. Ama o tarihte koridorda adam beklettiler, adamı kışkırttılar, üç beş mebusla bir zabıt tanzim ederek koridorda bazı şeyler söylediği iddiası ile mahkemeye verdiler²². ”

Bu deneyimden ders çıkarıldığı için olsa gerek 1961 Anayasası döneminde düşünce açıklamalarına dönük dokunulmazlık kaldırılması pratiğiyle karşılaşılmaz²³.

1982 Anayasası için Danışma Meclisi Anayasa Komisyonunun hazırladığı taslakta (madde 92) bu madde aynen korunmuştur. Tartışmalara baktığımızda “Çeşitli kişi ve kuruluşların etkisi altında kalan milletvekillerinin memleketin yararı dışına çıkması” ve “Meclis'in kapalı ve gizli oturumlarındaki konuşma ve oyların dışarı sızdırılması” risklerine dikkat çeken İhsan Göksel’in bu güvenceyi, “yetkili makamların aksine karar almaması” kaydına bağlı kılmak istediğini fakat bu önerenin reddedildiğini görürüz²⁴. Ne var ki Millî Güvenlik Konseyi Anayasa Komisyonu, hükmü bugünkü hâline getirecek bir müdahalede bulunmuştur. Bu konuda etraflı bir tartışma tutanaklara yansımadağı gibi gerekçe de pek açıklayıcı sayılmaz²⁵:

“Meclis çalışmalarındaki sözlerini ve ileri sürdükleri düşüncelerini o oturumdaki Başkanlık Divanının teklifi üzerine Meclisçe başka bir karar alınmaması halinde Meclis dışında tekrarlamak ve açığa vurmaktan sorumlu tutulamayacakları da belirtilmiştir. Buna göre o oturumdaki Başkanlık Divanının teklifi

22 Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi, 48’inci Birleşim, 19/4/1961, s. 428.

23 Adalet Partisi Nuri Beşer’in dokunulmazlığının kaldırılması olayı, sinkafı sözler ettiği iddiasıyla ilgilidir. bkz. TBMM Tutanak Dergisi, Cilt 2, 12 Şubat 1962, 3/175 numaralı Zonguldak Milletvekili Nuri Beşer’in Yasama Dokunulmazlığının Kaldırılması Hakkında Başbakanlık Tezkeresi ve Anayasa ve Adalet Komisyonlarından Oluşan Karma Komisyon Raporu, s. 1.

24 Danışma Meclisi Tutanak Dergisi, 139’uncu Birleşim, 31/8/1982, s. 200-201.

25 Milli Güvenlik Konseyi Tutanak Dergisi, 18/10/1982, s. 363-364.

üzerine bir kısım sözler ve ileri sürülen düşüncelerin dışarıda tekrarlanmasına Meclis Kararıyla engel olunduğu takdirde, bu karara rağmen bunları dışarıda tekrarlayanlar sorumlu olacaklardır²⁶.”

Bu gerekçe bir şey anlatmasa da Konsey üyelerinin İhsan Göksel'in güvenlikçi vurgularından etkilendiğini varsayabiliriz.

Tarihçeden bir ara sonuca ulaşmak gerekirse; yasama sorumsuzluğu Osmanlı'dan itibaren uzun süre hem cezai hem de hukuksal koruma sağlamıştır. Osmanlı anayasa hukukçuları bu konuda hayli özgürlükçüdür fakat bu eğilim ilerleyen yıllardaki uygulamalarda daralmıştır. Etkili bir yargısal denetimin olmaması önce idari yaptırımların kötüye kullanımına, sonra da diğer dava türleri açısından daralma ve istisnalara kapı aralamıştır. Dolayısıyla bu konudaki sürecin sürekli olarak geriye gitme eğilimi gösterdiğini kaydedebiliriz. Ne var ki Anayasa Mahkemesinin bu geriye gitmeyi durdurmak için kurulmuş olduğu gerçeği de burada kayda değerdir. Anayasa Mahkemesinin bunu dikkate alması gerekir fakat ne denli dikkate alabildiğini ilerleyen sayfalarda göreceğiz.

II. ÖZNESİ

Yasama sorumsuzluğu bir kurumsal güvencedir. Nereden bakıldığına bağlı olarak bir “hak” olarak da tarif edilebilir. Her hakkın bir öznesi vardır. Acaba bu bağlamda gündeme gelen hakkın veya daha doğru ifadeyle kurumsal güvencenin öznesi kimdir?

Anayasa, yasama sorumsuzluğunun öznesini “Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeleri” olarak ifade etmiştir. Bunun anlamı milletvekilleridir. Bunda bir tartışma yoktur. Tartışma, Cumhurbaşkanı yardımcıları ve bakanların, meclis çalışmaları sırasına katılan üçüncü kişilerin veya bu ifadeleri aktaran habercilerin bu korumadan yararlanıp yararlanmayacağı noktasında olabilir.

A. CUMHURBAŞKANI YARDIMCILARI VE BAKANLAR

Anayasa'nın madde 116/10 hükmüne göre “Cumhurbaşkanı yardımcıları ve bakanlar, görevleriyle ilgili olmayan suçlarda yasama dokunulmazlığına ilişkin hükümlerden yararlanır.” Bu hükmün

26 Yazarsız (1984). *Gerekçeli Anayasa: M.G.K. Değişiklik Gerekçeleriyle Birlikte*, İstanbul: Değişim Yay., s. 117.

2017 yılından önceki versiyonunda (madde 112/4) “Bakanlar Kurulu üyelerinden milletvekili olmayanlar (...) yasama dokunulmazlığına sahip bulunurlar.” ifadesi yer alıyordu.

Önceki düzenleme parlamenter rejimle uyumluydu çünkü bakanlar, yasama çalışmalarının parçasıydı. Bakanların çoğunluğu milletvekiliydi. Nadir de olsa dışarıdan bakan atamaları da mümkündü. Milletvekili bakanların yasama sorumsuzluğu varken dışarıdan bakanlara bu güvencenin sağlanmaması eşitsizlik ve tutarsızlık yarattı fakat “Cumhurbaşkanlığı hükûmet sistemi” diye adlandırılan sistemde bu bir zorunluluk değildi çünkü bu sistemde erklerin sert ayrılığı esastır. Ne var ki öyle veya böyle bu hüküm Anayasa’ya sokuldu. Burada yeni bir soru gündeme geldi: Acaba yasama dokunulmazlığına yapılan gönderme teknik anlamda²⁷ yasama dokunulmazlığına mıdır? Yoksa gönderme “Yasama Dokunulmazlığı” başlıklı madde 83’ün tamamına mıdır?

Bu konuda iki farklı yanıt üretilebilir: Öncelikle, halk tarafından seçilmeyen ve sayısı Cumhurbaşkanı’nın takdirine bağlı tutulan kişilere yasama sorumsuzluğu tanınması konusuna kuşkuyla yaklaşmak gerekir. Ayrıca “istisnaların dar yorumlanması” kuralının da akılda tutulması bir zorunluluktur. Keza, madde başlıkları Anayasa metninden sayılmaz. (madde 176/2) Yürütmedeki bu kişilerin yasamayla ilişkilendirilmesi de esas olmadığı için yasama sorumsuzluğuna sahip olmadıkları sonucuna ulaşmak mümkündür²⁸.

Bu yaklaşım ilk bakışta ikna edici görünebilir. Gelgelelim yürütmedeki kişilerin nadiren yasama çalışmalarına katıldığı da göz ardı edilemez. Ayrıca Anayasa’da yasama bağımsızlıklarının ikisine birden atf yapan başka bir ifadenin bulunmadığı da bir gerçektir. Bu çerçevede, yürütmedeki bu kişilerin Meclis çalışmalarına katıldığı denli yasama sorumsuzluğundan yararlandığını söyleyebiliriz²⁹ fakat bu, böylesi bir genişlemenin gereksiz olduğu gerçeğini hâlâ değiştirmez.

B. MECLİS ÇALIŞMALARINA KATILAN ÜÇÜNCÜ KİŞİLER

Meclis çalışmaları sadece milletvekilleri tarafından yerine getirilmez. Somut olayın koşullarına göre diğer erklerden kişiler veya yurттаşlar

27 Bu teknik ayrıma ilerleyen sayfalarda dönülecektir. Ayrıca bkz. Özbudun, E. (2005). s. 109-116.

28 Gençkaya Ö. F. et. al. (2020). *Parlamento Hukuku*, Ankara: Lykeion Yay., s. 137; Gözler, K. (2021). *Türk Anayasa Hukuku* (4. Baskı), Bursa: Ekin Yay., s. 598-599.

29 Danimarka’ya atıfla bkz. Eren, A. (2022). *Anayasa Hukuku Dersleri* (4. Baskı), Ankara: Seçkin Yay., s. 758.

ya da tüzel hukuk kişisi temsilcileri de Meclisin çalışmalarının parçası kılınabilir. Burada soru şudur: Acaba Meclis çalışmalarına katılan üçüncü kişiler de yasama sorumsuzluğundan yararlanabilir mi? Bu soruya ilk bakışta olumsuz yanıt vermek mümkündür³⁰. Şöyle ki Anayasa açıkça milletvekillerini özne olarak saymıştır. Sayma, sayılmayanları prensip itibarıyla dışlar.

Ne var ki bağlamsal değerlendirmeler bizi yine nispeten farklı bir sonuca ulaştırabilir. İlerleyen sayfalarda aktarılacağı üzere yasama sorumsuzluğu bir “ifade özgürlüğü” koruması sağlar. İfade özgürlüğü sadece ifade etme değil, bilgi alma özgürlüğünü de içerir³¹. Dolayısıyla bir milletvekilinin meclis çalışmaları sırasında üçüncü kişilerin düşüncelerine (örneğin meclis araştırması kapsamında bir kişinin tanıklığına) başvurduğu durumlarda kurduğu iletişimin niteliği üzerinde durmak, yasama sorumsuzluğunun amacı uyarınca bir gerekliliktir. Böylesi bir iletişimde milletvekili rahatça konuşurken bilgi almak istediği muhatabının kısıtlı kalması, bu kurumun amacıyla çelişebilir. Zira (Fransa’da kabul edildiği üzere) “meclisin sesi milletin sesidir” ve “o sesin kısılması tüm ulusun sorunudur”. Dolayısıyla bu sese ses katanların durumu bağışıklıktan ayrı düşünülemez³². Bu, Meclis çalışmalarına katılan üçüncü kişilerin doğrudan yasama sorumsuzluğundan yararlanabileceği anlamına gelemez fakat bağlamsal olarak dolaylı korunma olasılıkları da yok değildir³³.

C. HABERCİLER

Yasama sorumsuzluğu bağlamında bir diğer konu, normalde suç teşkil eden ama yasama sorumsuzluğu uyarınca soruşturmaya tabi olmayan bir sözün kamuoyuna üçüncü kişi tarafından aktarılmasıdır. Bu türden ifadeleri aktaran kişilerin (geniş anlamda gazeteciler veya haberciler) durumu ne olacaktır?

30 Tanör, B. ve Yüzbaşıoğlu, N. (2020). s. 264.

31 Ölçütler için bkz. *Macaristan, 18030/11, 8/11/2016*. Türkiye bağlamında bkz. *Canlı/Türkiye, 24973/15, 29/1/2019*. Bu konuda özellikle tartışmaların yoğunlaştığı Amerikan sistemi bağlamında bkz. Duymaz, E. (2013). “İfade Özgürlüğünün Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi Çerçevesinde Korunması Üzerine Bir İnceleme”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 18, S. 1-2, s. 1367- 1403.

32 Sevinç, M. (2007). s. 324-325.

33 Örneğin böyle bir davada mahkeme, ifadelerin yasama sorumsuzluğu olan bir milletvekili ile iletişim bağlamında ileri sürüldüğünü dikkate almak ve daha geniş bir ifade özgürlüğü standardı uygulamak zorundadır.

Konuya geniş perspektiften bakacak olursak, bu aktarımları yapan kişiler de yasama sorumsuzluğundan yararlanır³⁴ fakat öznenin spesifik olarak sayılmış olması karşısında bunu böyle ifade etmek kuşkulu olabilir. Haberciler, böyle bir aktarımdan ötürü korunurlar ama bunu yasama sorumsuzluğundan ötürü saymaktansa yasama sorumsuzluğundan seken ve genişleyen basın özgürlüğüne dayandırmak daha makul görünmektedir.

Şu hâlde öznelerle ilgili olarak konuyu şöyle toparlayabiliriz: Milletvekilleri, Cumhurbaşkanı yardımcıları ve bakanlar, meclis çalışmalarıyla ilişkili olduğu denli yasama sorumsuzluğundan yararlanırlar. Bu bağlamda Meclis çalışmasına katılan üçüncü kişiler ve bunları aktaranlar da yasama sorumsuzluğu kapsamında sayılmasalar bile ona çok yakın, geniş bir ifade özgürlüğü güvencesinden yararlanırlar.

III. KORUMASI

Yasama sorumsuzluğunun neyi güvence altına aldığını konuşmanın en kestirme yolu, normatif dayanağı aktarmak olsa gerekir. Anayasa’da bu mesele şöyle düzenlenmiştir:

“Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeleri, Meclis çalışmalarındaki oy ve sözlerinden, Mecliste ileri sürdükleri düşüncelerden, o oturumdaki Başkanlık Divanının teklifi üzerine Meclisçe başka bir karar alınmadıkça bunları Meclis dışında tekrarlamak ve açığa vurmaktan sorumlu tutulamazlar.”

Bu maddede getirilen güvencenin üç nesnesi vardır: oy, söz ve düşünce.

A. OY

Oy, “bir kurulun toplantısında görüşülen sorunlarla ilgili olarak, toplantıya katılanların birkaç seçenekten hangisini yeğlediğini belirtmesi” anlamına gelir³⁵. TBMM İçtüzüğü (madde 139) oyların işaretle oylama, açık oylama ve gizli oylama olmak üzere üç türünün olduğunu söyler. Anayasa bunların arasında bir ayrıma gitmediğine göre güvence, üç kategori için de geçerlidir.

34 Oldukça eskilerden bu özgürlükçü yorum için bkz. Babanzâde İsmail Hakkı (2014). s. 434-435. TBMM TV gibi kanallar aracılığıyla yapılan aktarımlar zaten bu sonucu zorunlu kılmaktadır. Bkz. Tanör, B. ve Yüzbaşıoğlu, N. (2020). s. 264.

35 Türk Dil Kurumu Sözlüğü için bkz. <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 15/1/2023)

Dikkat edilirse oya getirilen güvence “meclis çalışmaları” ile çerçevelenmiştir. Bu geniş kavram, sadece Genel Kuruldaki oylamaları değil başkanlık divanı, danışma kurulu, parti grubu ve Meclis komisyonları (fiilî veya alt komisyonlar dâhil) veya Meclisin hatta ülkenin dışındaki diğer meclis çalışmaları sırasında gündeme gelecek bağlamlar için de geçerlidir³⁶ fakat Meclis çalışmalarının dışındaki saiklerle verilen (örneğin rüşvet karşılığı) oy, sorumsuzluk kapsamında sayılmayabilir³⁷.

B. SÖZ

Söz, Türk Dil Kurumu Sözlüğü’ne göre çoklu anlamları olan bir kavramdır. İlk anlamı “bir düşünceyi eksiksiz olarak anlatan kelime dizisi, lakırtı, kelam, laf, kavi” biçimindedir³⁸. Bunun yanı sıra, “bir veya birkaç heceden oluşan ve anlamı olan ses birliği, kelime, sözcük” veya “bir konuyu yazılı veya sözlü olarak açıklamaya yarayan kelime dizisi” gibi anlamları da vardır³⁹.

Buradan hareketle “söz” kelimesinin biri dar, diğeri geniş olmak üzere iki anlamının olduğunu söyleyebiliriz: Söz kelimesinin dar anlamı, ağız yoluyla söylenen sesli ifadeleri yansıtır. Söz kelimesinin geniş anlamı ise konu hakkındaki açıklamaları içeren her türlü anlatımı yansıtır⁴⁰. Anayasa’nın bu ikisinden hangisini kastettiği konusu belirsizdir. Bu konuda tutanaklar da bize yardımcı olmamaktadır.

Dolayısıyla; kavramı amaçsal ve sistematik yorum ışığında açıklamak gerekir. Bu bağlamda kullanmaya değer yorum ilkesi “özgürlüğe dair yorumda kararsızlık varsa, özgürlük lehine karar verilir” (*quotiens dubia interpretatio libertatis est, secundum libertatem respondendum erit*) olmaktadır. Burada belirsizlik vardır ve ifade özgürlüğü lehine sonuç çıkarmak olasıdır. Bu sonuç, karşılaştırmalı anayasa hukuk yorum yöntemi ile de desteklenebilir⁴¹. ABD’de birinci anayasa değişikliğiyle (*first amendment*)

36 Tanör, B. ve Yüzbaşıoğlu, N. (2020). s. 265; Şimşek-Aktaş, D. ve Can, O. (2018). s. 68; Eren, A. (2022). s. 704; Sevinç, M. (2007). s. 329. Nispeten farklı bir görüş için. bkz. Gözler, K. (2021). s. 592.

37 Babanzâde İsmail Hakkı (2014). s. 437; Gözler, K. (2021). s. 594. Örneklerle bkz. Teziç, E. (2016). *Anayasa Hukuku*, İstanbul: Beta Yay., s. 543.

38 Türk Dil Kurumu Sözlüğü için bkz. <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 15/1/2023)

39 a.g.e.

40 Şimşek-Aktaş, D. ve Can, O. (2018). s. 68.

41 Häberle, P. (1989). “Grundrechtsgeltung und Grundrechtsinterpretation im Verfassungsstaat. Zugleich zur Rechtsvergleichung als fünfter Auslegungsmethode”, *Juristenzeitung*, C. 44, S. 20, s. 913-919.

gelen “*freedom of speech*” güvencesi Türkçe’de “konuşma özgürlüğü” anlamı taşımaktadır. “Konuşma” ilk bakışta sözel anlatımları yansıtsa da içtihatla bu kavramın geniş anlamda ifade özgürlüğünün tüm biçimlerini kapsadığı sonucuna ulaşılmıştır⁴². Dolayısıyla buradaki söz kavramını en azından yazılı veya (örneğin dilsizler için) işaret dili yoluyla anlatımları da kapsayacak yönde kavramak makul görünmektedir.

Son olarak Anayasa’nın bu güvenceyi “meclis çalışmaları” ile çerçevelediğini ve bu kavramın anlamının bir önceki başlıktaki gibi aynen (ve tüketici olmamak üzere⁴³) geçerli olduğunu kaydetmek gerekir fakat bu kavramın bir de dışlayıcı yönü vardır. Mekânsal olarak TBMM’de edilen bir söz, eğer meclis çalışması kapsamında değilse bu durumda koruma yoktur⁴⁴. Bu söz ile meclis çalışması arasında bir nedensellik ilişkisi kurulmasını zorunlu kılar⁴⁵.

C. DÜŞÜNCE AÇIKLAMASI

Anayasa, oy ve sözlerin dışında bir de “düşüncelerin ileri sürülmesi” kavramından bahseder. Bu kavramın “ifade özgürlüğü” güvencesini aynen yansıttığına kuşku yoktur fakat düşünce özgürlüğü kavramının bazı düşünce suçlarına karşı bir teminat getirmediğini, yani yasaklı düşünceleri dışladığını da vurgulamak gerekir. Komünizm düşüncesinin yasaklı olduğu zamanlara dönük bu tartışma belki bugün talidir yine de bunu kaydetmek gerekir⁴⁶.

Anayasa’nın sözüne baktığımızda düşüncelerin ileri sürülmesi bağlamında meclis çalışmaları ile sınırlı bir belirleme yapılmadığını, genel olarak “Meclis’te ileri sürme”den bahsedildiğini görürüz.

“Meclis’te” kavramı, belli ki Türkiye Büyük Millet Meclisi binasını⁴⁷ ve onun mütemmim cüzlerini ifade eder. “İleri sürme” kavramı ise tüm ifade özgürlüğü biçimlerini, hatta bir önceki başlıktakileri de kapsar. Hâl böyleyken burada, bir önceki güvencelerin neden yazıldığı sorusu

42 Örneğin bkz. *Texas/Johnson* 491 U.S. 397 (1989).

43 Teziç, E. (2016). s. 452.

44 Yargıtay 16. Ceza Dairesinin 18/11/2016 tarihli ve E. 2016/3657, K. 2016/6896 sayılı kararı. Akt. Eren, A. (2022). s. 706.

45 Anayurt, Ö. (2022). *Anayasa Hukuku: Genel Kısım* (5. Baskı), Ankara: Seçkin, s. 700-702.

46 “Düşünce özgürlüğü” kavramının bu anlamı ve böyle bakıldığında “sınırsızlığı” için bkz. Tanör, B. (2022). *TCK 142. Madde: Düşünce Özgürlüğü ve Uygulama*, İstanbul: On İki Levha Yay.

47 Buradaki bina kavramını yemekhane, komisyon çalışma odaları hattâ tuvaletlere kadar geniş anlamda kullanıyoruz. Ceza hukuku literatüründeki benzer yöndeki belirlemeler için Dursun, İ. (2013). s. 79.

gündeme gelmektedir. Başka bir deyişle bir milletvekili “Mecliste ileri sürdükleri düşüncelerden” sorumlu değilse, Meclis çalışmalarındaki oy ve sözlerinden haydi haydi sorumsuz olacak değil midir? Peki ama o zaman önceki iki vurguya neden yer verilmiştir?

Bu soruya birden fazla yanıt üretilebilir.

Birincisi, anayasa koyucu bir pekiştirme niyeti taşıyor olabilir⁴⁸. Anayasa hukukunda genel bir güvencenin özel hükümlerle pekiştirilmesi nadir değildir. Örneğin düşüncüyü açıklama ve yayma hürriyeti (madde 26) düzenlenmiş, fakat bunun yanı sıra bilimsel ve sanatsal ifade özgürlüğü (madde 27) ile akademik ifade özgürlüğü (madde 130/4) ve basın özgürlüğü (madde 28) özel olarak tekrar vurgulanmıştır. Burada bir tekrar amacı güdülmüş olabilir. Nitekim Millî Güvenlik Konseyi tutanaklarına bakıldığında bunların birleşik ve birbirlerinden ayrılmayacak biçimde formülize edildiği görülür⁴⁹.

İkincisi, oy ve sözlere özgü güvencenin belli koşullarda Meclis dışında da koruma altına alınması istenmiş olabilir. Şöyle ki meclis soruşturması örneğinde de görüldüğü üzere Meclis bazen TBMM binasının dışında da çalışmalar sürdürmektedir⁵⁰. Böyle bakıldığında oya ve söze getirilen güvence, meclis çalışması kapsamında olması kaydıyla Meclis binasının dışında da bir teminat sayılacaktır.

Üçüncüsü, düşüncelerin ileri sürülmesi, Mecliste ama meclis çalışmaları dışındaki kategoriyle ilgili görülebilir. Burada ayrıca “düşünce ileri sürülmesi” kavramı, “düşük düzey/adi söz”lerin (*low level speech*) dışlanması amacına yönelik de sayılabilir⁵¹.

Sonuç itibarıyla bu üç yorumun üçü de tutarlıdır, hatta uyumlaştırılarak yargısal yorumda kullanılabilir. Hâlihazırda Anayasa Mahkemesi bu konuda spesifik bir belirleme yapmamıştır. Ama belirsizlik hâlinde özgürlük lehine yorum yapılacağı akılda tutulmalıdır. Kuşkusuz ifade özgürlüğü lehine yorum, kişilik hakları aleyhine bir sonuç doğurabilir. Dolayısıyla burada hangi değer lehine sonuç çıkarılacağı

48 Şimşek-Aktaş ve Can, bunun abesle iştigal olacağını söylemektedir. Oysa bu, pekiştirme amacıyla mümkündür ve abesle iştigal sayılmayabilir. Karş. Şimşek-Aktaş, D. ve Can, O. (2018). s. 67-68.

49 bkz. Milli Güvenlik Konseyi Tutanak Dergisi, 18/10/1982, s. 363-364.

50 Özbudun, E. (2021). s. 290; Gören, Z. (2015). *Anayasa Hukuku*, Ankara: Yetkin Yay., s. 223.

51 Yüksek düzey (*high level*) ve düşük düzey (*low level*) ifade ayrımı için bkz. *Chaplinsky / New Hampshire*, 315 U.S. 568 (1942).

tartışmalı olabilir fakat yasama sorumsuzluğu özelinde konuşuyorsak, ifade özgürlüğüne özel bir vurgu yapıldığını göz ardı edemeyiz. Bu bağlamda ifade özgürlüğü ve kişilik haklarına eşit yaklaşmak, yasama sorumsuzluğunun ayrıca ve özel olarak düzenlenmiş olmasını anlamsız hâle getirebilir.

IV. NİTELİĞİ

Yasama sorumsuzluğu, yasama bağımsızlıklarının öncü kategorisidir. Öyle ki Antik Roma’da dahi Pleb Konsüllerinin kutsal sayıldığını ve bu nedenle burada yapılan görüşmelere özel bir koruma tanındığını biliyoruz. Bu, söz konusu kurumun erken uygulamalarında dahi kurumsal bir güvence sağladığını göstermektedir. Yasama sorumsuzluğunun modern zamanlarda ortaya çıkıp serpildiği İngiltere’de de bu kurumsal güvence önemsenmiştir.

Bu kurumsallık vurgusu önemlidir. Öyle ki yasama sorumsuzluğu veya genel olarak yasama bağımsızlıkları, güvence getirilen kişinin tasarrufuna açık “subjektif” nitelikte değil kamu düzeniyle ilgili olarak “objektif” nitelikte sayılmaktadır⁵². Korumanın objektif olması ise milletvekilinin aksi yöndeki rızasına rağmen korunmasını ifade eder⁵³.

Bu konuda 1924 Anayasası döneminde bu teminatlardan kurtulmak ve yargılanmak isteyen bir milletvekilinin talebinin reddedildiğini ve TBMM’nin statüsünün korunması amacıyla bu güvencenin (söz konusu milletvekilinin isteği hilafına) sürdürülebileceğinin kabul edildiğini görürüz. Bu konudaki görüşmelerin birinde Hakkı Tarık (Us) Bey, dokunulmazlığının kaldırılması istenen İhsan (Eryavuz) Bey’in “beni Divan-ı Ali’ye (Yüce Divan’a) sevk ediniz, ben istiyorum” söylemiyle bahsi kısa kesmek istediğini ileri sürmüştü; Yüce Divan’a sevk edilmenin kişinin isteğine bağlı olmadığını ve her şeyden önce İchtüzüğün (Dâhili Nizamnamenin) ilgili hükmüne başvurulacağını hatırlatmıştır. Nitekim tüzükte, “masuniyetin kaldırılması için bir mebusun kendi talebi kâfi gelmez” şeklinde bir düzenleme olduğunu belirtmiştir⁵⁴.

52 Anayurt, Ö. (2022). s. 702; Aybar, M. A. (1937). s. 123; Başgil, A. F. (1941). s. 7, 10-11; Gençkaya Ö. F. et. al. (2020). s. 135; Tanör, B. ve Yüzbaşıoğlu, N. (2020). s. 266; Teziç, E. (2016). s. 456.

53 Venedik Komisyonu, yasama sorumsuzluğunu, “ifade özgürlüğünün parlamento içindeki yüksek önemi”, demokratik temsilin işlerliği”, milletvekilinin görevlerini yerine getirmesinin önüne keyfi yargısal süreçlerle geçilmesine izin verilmemesi gerekliliği” ve “anayasa korumanın iç hukukta kendisini İHAS korumasından daha belirgin biçimde hissettireceği” gibi öğelere atıfla temellendirmektedir. bkz. Şimşek-Aktaş, D., Can, O., (2018). s. 64.

54 Bu konuda bkz. TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 3, 26/1/1928, s. 75.

Yine 1982 Anayasası döneminde de Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) Konya Milletvekili Atilla Kart, dokunulmazlığının kaldırılmasını istemiş ve fakat bu talebi reddedilmişti. Konu Strazburg'a taşındığında Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi başvuru milletvekilinin aklanma hakkının elinden alınmasının adil yargılanma hakkını ihlal ettiği savını kabul etmemişti⁵⁵. Strazburg Mahkemesine göre bu, yasama bağımsızlıklarının objektif yönünün bir gereğiydi.

Yasama dokunulmazlığı için geçerli olan bu belirlemenin yasama sorumsuzluğu için de geçerli olduğunu rahatlıkla söyleyebilir ve buna "yasama sorumsuzluğunun objektif etkisi" (veya "kurumsal niteliği") diyebiliriz fakat bu, yasama sorumsuzluğunun subjektif etkisi (veya "bireysel niteliği") olmadığı anlamına gelmez.

Söz konusu koruma her milletvekiline olağan yurttaşlara nazaran daha geniş bir ifade özgürlüğü hakkı koruması getirmektedir. Bu doğaldır çünkü Fransızca "parler" (konuşmak) sözcüğünden türeyen parlamento, milletvekillerinin en geniş⁵⁶ ifade özgürlüğünün bulunduğu yer olarak kurgulanmış bir mekândır⁵⁷. Bu geniş koruma, diğer erklerin keyfî baskısından kurtulma gereklerinin yanı sıra, toplumun farklı kesimlerinin beklentilerinin rahatça konuşulabilmesi ve sisteme dinamizm kazandırma ereğinin bir gereğidir⁵⁸ zaten bu nedenledir ki bugün neredeyse tüm demokratik anayasalarda yasama sorumsuzluğu güvence altına alınmıştır⁵⁹.

Sonuç itibarıyla, satır aralarında kaynamaması için bu başlık bağlamında vurgulayalım: Yasama sorumsuzluğunun (i) objektif ve (ii) subjektif işlevi vardır. Objektif işlev bir kurum olarak Meclisi, subjektif işlev bir birey olarak milletvekillerini korur. Bu ikilik, kurumu kamu düzeninden kılar. Anayasa Mahkemesinin bu kurumun amacını "ulusal iradenin tam bir serbestlikle açıklanmasıyla birlikte görevin tam

55 *Kart/Türkiye*, 8917/05, 3/12/2009, §§ 85-114. Bağımsızlıklar konusundaki içtihadi birikim için bkz. İnceoğlu, S. (2018). *Adil Yargılanma Hakkı*, Ankara: Avrupa Konseyi Yay., s. 32.

56 Kuşkusuz, ideal olan, geniş ifade özgürlüğünden yararlanmak tüm yurttaşların yararlanmasıdır. Hattâ böyle bakıldığında bu bağlamda bir eşitsizlik olduğu doğrudur. Ne var ki bu farklı muamele, kamu yararıyla haklı çıkabilmektedir. Başgil, A. F. (1941). s. 3; Gençkaya Ö. F. et. al. (2020). s. 133; Özbudun, E. (2021). s. 289.

57 Bunu doğrulayan ve vurgulayan belirlemeler için bkz. *A/Birleşik Krallık*, 35373/97, 17/12/2002, § 79.

58 Yasamanın diğer erklerden korunması, yasama sorumsuzluğunu erkler ayrılığının da bir gereği kılmaktadır. Anayurt, Ö. (2022). s. 687.

59 Ukrayna anayasal mevzuatı bu kuruma yer vermeyen ayrıksı bir örnektir.

Acaba Anayasa Mahkemesinin yaklaşımı ne şekildedir? Bu soru hem anayasal gerçekleri ortaya koyacak hem de bu bağlamdaki analizimize temel oluşturacaktır.

A. DARALMA: CEZA HUKUKUYLA SINIRLI SAYMA SORUNU

Anayasa Mahkemesinin kararlarına baktığımızda Mahkemenin güncel yaklaşımının ikinci görüş lehine, hatta ceza hukuku dışındaki korumayı adeta dışlar bir yönde olduğunu görürüz. Anayasa Mahkemesi bunu yaparken Yargıtay 4. Hukuk Dairesi'nin konuyla ilgili öteden beri kabul ettiği şu belirlemesini referans alır görünmektedir:

“Anayasa'nın 83. maddesine göre TBMM üyeleri meclis çalışmalarındaki oy ve sözlerinden, mecliste ileri sürdükleri düşüncelerden ve bunları meclis dışında tekrarlamak ve açığa vurmaktan sorumlu tutulamaz iseler de; bu sorumsuzluk mutlak bir şekilde sınırsız değildir. Anayasa'nın bu ilkesinin kötüye kullanılıp kullanılmadığı değerlendirilirken özellikle (kamu yararı-kişisel yarar dengesinin) iyi kurulması gerekmektedir. Meclis üyesi, sırf kişisel kinini tatmin için bir başkasının kişilik değerlerine saldırı teşkil edecek eylemlerde bulunmuş ise dokunulmazlıktan yararlandırılmaz.

Anayasanın 83. maddesinde yer alan düzenlemenin amacı, meclis üyelerinin yasamaya ilişkin olan yetkisini daha özgürce kullanmasını ve bu doğrultudaki çalışmalarını güvence altına almaktır. Madde ile güvence altına alınan ve dokunulmazlığı sağlanan, salt yasama faaliyeti ile sınırlı olan eylemlerdir. Bu faaliyetin sınırı dışına çıkılması durumunda, dokunulmazlığın korunmasına yönelik amaç ortadan kalkar. Bunun sonucu olarak da, dokunulmazlığın varlığına ilişkin savunmaya itibar edilemez. Davalının, davacıya yönelik olarak “satılmış adam” sözünü söylediği ileri sürülmüştür. Şu durumda, iddia olunduğu şekilde bir söz söylenip söylenmediğinin araştırılması ve sonucuna göre uyuşmazlığın esasının çözümlenmesi gerekir. Karar, açıklanan nedenle yerinde bulunmamış ve bozmayı gerektirmiştir.⁶⁷”

67 Yargıtay 4. Hukuk Dairesinin, 12/1/2009 tarihli ve E. 2008/5670, K. 2009/228 sayılı kararı. Yargıtay 4. Hukuk Dairesinin 3/12/2015 tarihli ve E. 2014/16729, K. 2015/14144 sayılı kararı. Yargıtay 4. Hukuk Dairesinin 22/1/2015 tarihli ve E. 2014/4418, K. 2015/748 sayılı kararı. Yargıtay 4. Hukuk Dairesinin 5/4/2007 tarihi ve E. 2014/6283, K. 2007/4541 sayılı kararı. Yargıtay 4. Hukuk Dairesinin 4/7/2011 tarihli ve E. 2010/7907, K. 2011/7797 sayılı kararı. Bu

Anayasa Mahkemesi bu referansı belirleyici kılarak⁶⁸, ilgili hükmün amacının ceza soruşturmasından koruma olduğunu vurgulamış ve yaklaşımını, milletvekillerinin ifadelerinin muhatabı olacak kişilerin kişilik haklarını koruma amacıyla açıklığa kavuşturmak istemiştir:

“Anayasa'nın 17. maddesinin ‘Herkes yaşama, maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkına sahiptir.’ biçimindeki ilk fıkrası, devlete bireyin manevi varlığının bir parçası olan şeref ve itibara keyfi olarak müdahale etmeme ve üçüncü kişilerin saldırılarını önleme yükümlülüğü getirmiştir. Dolayısıyla yasama sorumsuzluğunun şartlarının geçerli olduğu bir zeminde ileri sürülen ve başkalarının şahsiyet haklarına saldırı niteliği bulunan sözler nedeniyle başvurucuya karşı hukuk davası yoluyla tazminat davası açılabileceğini kabul etmek gerekir⁶⁹.”

Bu nedenle Anayasa Mahkemesi, örneğin CHP Genel Başkanı ve Milletvekili Kemal Kılıçdaroğlu’nu, TBMM parti grup toplantısında dile getirdiği sözlerinden ötürü AK Parti Genel Başkanı ve Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan’a rekor düzeyde tazminat ödemek zorunda bırakan kararda sorun görmemiştir⁷⁰. Anayasa Mahkemesi takip eden kararlarıyla bu yaklaşımını yerleşik kılmıştır⁷¹. Dolayısıyla yasama sorumsuzluğu, içtihadı göre hukuk davalarına değil sadece ceza

kararlara AYM’nin ilkesel atfı için bkz. *Kemal Kılıçdaroğlu*, B. No: 2014/1577, 25/10/2017, § 28. Yargıtay 1950’lerden önce farklı bir yaklaşım içindeydi. Sevinç, M. (2007). s. 331.

68 Yargıç Emin Kuz bu yaklaşım “yasama sorumsuzluğuna ilişkin norm hem temel hakla ilgili hem de bu mahkemelerin nihaî olarak yorumlama yetkileri bulunmayan Anayasa hükmü olduğundan, yasama sorumsuzluğunu öngören mezkûr hükmün de Yargıtayın içtihadından bağımsız olarak Mahkememizce değerlendirilmesi gerekir” diyerek itiraz etmektedir. *Kemal Kılıçdaroğlu* (6), B. No: 2017/27971, 18/5/2021, Emin Kuz’un karşı oyu.

69 *Kemal Kılıçdaroğlu*, B. No: 2014/1577, 25/10/2017. § 66.

70 a.g.e. Bu kararda ve siyasal ifade özgürlüğüne dair diğer başvurularda AYM’nin yaptığı dengeleme işleminin ayrıntılı analizini yapan ve kriter listelerinin değişkenliği, aynı kriterlerin çelişkili yorumları ve benzer başka kararlarda uygulanan kriterlerin birden öngörülemez biçimde dikkate alınmaması gibi nedenlerle AYM’nin siyasal ifade özgürlüğü içtihadında orantılılık testini tutarsız ve öngörülemez bir biçimde uyguladığını bu karar özelinde tartışılabilir bir çalışma için bkz. Orcan, N. U. (2020). “Yarış(a)mayan İlkeler: Türkiye Anayasa Mahkemesinin Politik İfadeler Bağlamında Adil Denge Sorunu”, *Anayasa Hukuku Dergisi*, C. 9, S. 18, s. 496 vd. Ayrıca Strazburg nezdinde bkz. *Kılıçdaroğlu/Türkiye*, 16558/18, 27/10/2020.

71 bkz. *Kemal Kılıçdaroğlu* (8), B. No: 2019/11406, 26/5/2022, § 35. Ayrıca bkz. *Kemal Kılıçdaroğlu* (6) (bu kararda karşı oydakilerin aksine çoğunluk yasama sorumsuzluğu konusunda bir inceleme dahi yapmamıştır). AYM, TBMM Genel Kurulu’ndaki bir konuşması nedeniyle bir Fethullah Gülen lehine 2.000 TL manevi tazminata hükmedilen CHP’li milletvekili İsa Gök’ün başvurusunda, ifade özgürlüğünün ihlal edildiği sonucuna ulaşmışsa da bunu yasama sorumsuzluğuna aykırılıktan değil, müdahalenin demokratik toplum düzeninin gereklerine aykırı olmasına dayandırmıştır. bkz. *İsa Gök*, B. No: 2015/805, 12/9/2018.

davalarına karşı bir kalkandır. İdari yaptırıma karşı korumaya dair ise henüz esastan içtihat yoktur. Buna ilerleyen kısımda döneceğiz.

Burada şu notu düşmek gerekir: İdari yaptırımlar, Meclisin iç düzeninin bir gereği olduğu, dışarıdan bir erkin müdahalesine en azından doğrudan açık olmadığı ve ölçülü sınırlar içinde kaldığı için bir yere kadar kabul edilebilirdir fakat Anayasa'nın kategorik diline rağmen korumayı sadece cezai alana özgülemek makul sayılmaz. Hele de yargı bağımsızlığının sorunlu olduğu ve yürütmedeki siyasi aktörler lehine yüksek tazminatların ödenmesinin söz konusu olabildiği koşullarda özel hukuk davaları, ceza davalarından daha ağır bir baskı aracına dönüşebilmektedir. Bunun kurumun varlık nedenine zarar verdiğinden kuşku duyulmamalıdır⁷². Bu nedenle korumanın hem cezaî hem hukuki olduğunu kabul etmek gerekir.

Hakaret ve sövmenin kategorik olarak dışlanması ise; bu kavramların içeriğini belirlemek bağlamsal ve yargısal bir değerlendirmeyi gerektirdiği için istismara açıktır. Bir söz, tek başına bakıldığında hakaret, hatta galiz küfür gibi görünse de siyasi tartışmanın içinde yerini ve anlamını bulabilir⁷³. Bu nedenle kategorik yaklaşımlardan kaçınmakta yarar vardır. Dahası Anayasa, bunları kapsam dışında bırakmak isteseydi Alman Anayasası'nda (madde 46) olduğu gibi açıkça öngörürdü⁷⁴. Anayasa koyucunun tercih etmediği bir dışlamayı, hak daraltıcı çıkarımlarla veya hayli göreceli olan "entelektüel düzey" belirlemelerine atıfla yapmakta sorun vardır. Son olarak; cezai açıdan değerlendirecek olursak, Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisinin "Hakaretin Suç Olmaktan Çıkarılmasına Doğru" başlıklı 1577 (2007) sayılı kararı da bu görüşe mesafeli durmayı gerekli kılar⁷⁵.

Kuşkusuz bu bağışıklığın kişisel husumetlerden hareketle kullanılması kişilik hakları yönünden risk oluşturur⁷⁶ fakat bu korumanın siyasi tartışma dinamizmine ve demokrasiye olan katkısı dikkate alındığında

72 Aynı yönde içtihadı ve literatürel kaynaklar için bkz. Has, V. (2009). *Türk Parlamento Hukukunun Kaynakları ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Çalışma Düzeni*, Ankara: Adalet Yay., s. 76-77.

73 Örneğin bkz. *Oberschlick/Avusturya*, 11662/85, 23/5/1991; *Eon/Fransa*, 26118/10, 14/3/2013.

74 Gören, Z. (2015). s. 216.

75 Kararın orijinal metni için bkz. <https://tinyurl.com/yn6zukum>s (Erişim Tarihi: 20/1/2023). İba, küfür ve hakaretin kapsam dışında tutulmasını daha demokratik bir düzenleme örneği olarak görmektedir. bkz. İba, Ş. (2022), s. 476-477.

76 Ayrıntılar için bkz. *Cordova/İtalya (No.1)*, 40877/98, 30/1/2003; *Cordova/İtalya (No.2)*, 45649/99, 30/1/2003.

terazinin ağır kefi yasama sorumsuzluğunda olmaktadır. Bu nedenle Anayasa Mahkemesinin süregelen yaklaşımını bu tartımı dikkate alarak güncellemesinde yarar vardır.

B. BULANIKLAŞMA: YASAMA DOKUNULMAZLIĞIYLA KARIŞTIRILMA SORUNU

Konuyla ilgili bir diğeri sorun, yasama bağışıklığının bir diğeri türü olan yasama dokunulmazlığındaki gerilemelerin yasama sorumsuzluğuna da “sıçraması” ve bu nedenle güvencenin muğlaklaşmasıdır.

Şöyle ki yasama dokunulmazlığı Anayasa’nın 83’ncü maddesinde “seçimden önce veya sonra bir suç işlediği ileri sürülen bir milletvekili, Meclisin kararı olmadıkça tutulamaz, sorguya çekilemez, tutuklanamaz ve yargılamaz” denilerek güvence altına alınmış bir yasama bağışıklığı biçimidir. Bu kurumun subjektif olarak güvence altına aldığı şey, milletvekillerinin hareket serbestisidir. Yani temel haklar diliyle söyleyecek olursak “kişi hürriyeti” ve “seyahat hürriyeti”dir⁷⁷.

Yasama dokunulmazlığı üç nedenle, yasama sorumsuzluğundan daha az güvencelidir:

- (i) “Ağır cezayı gerektiren suçüstü hali ve seçimden önce soruşturmasına başlanılmış olmak kaydıyla Anayasanın 14’üncü maddesindeki durumlar bu hükmün dışındadır” (md. 83/2) biçimindeki hüküm uyarınca daha geniş istisnaları bulunur.
- (ii) Anayasa’ya 2016 yılında eklenen geçici madde 20, belli bir tarih aralığı için kategorik bir istisna kümesi oluşturmuştur.
- (iii) Yasama dokunulmazlığı (madde 83/4 ve 85) kaldırılabilir.

Yani milletvekilleri, kimi suç isnatlarına binaen daha baştan yasama dokunulmazlığının dışında kalabilmekte veya bir meclis kararı yoluyla sahip oldukları dokunulmazlık güvencesinin dışına çıkarılabilmektedir. İşte tam olarak bu bağlamda sorun şudur: Acaba bir milletvekili hakkındaki suç isnadının konusu sadece milletvekilinin sözleri ise, ne olacaktır? Bu durumda yasama dokunulmazlığı korunmasından yararlanmama, yasama sorumsuzluğunu da ortadan kaldıracak mıdır?

⁷⁷ Zira “tutulamaz” kavramı, geniş anlamda tüm tutma biçimlerini kapsar. Bu da güvencenin “seyahat hürriyeti”nin de katılmasını gerektirir. Aksi yönde bir uygulama olarak bkz. HDP Milletvekili Kemal Bülbül’e yurt dışı yasağı konusunda 25 Aralık 2022 tarihli basın. Anayasa Mahkemesi bu tedbire karşı olası bir başvuruda yasama bağışıklığı sorununu, özel yaşama saygı hakkının kanunilik başlığı altında incelemelidir.

Geçici madde 20, belli durumda olanlar için milletvekili dokunulmazlıklarını kaldırmıştır. Keza bazı milletvekillerinin dokunulmazlığı, bir meclis kararıyla kaldırılmıştır. Peki ama bu nedenlerden biriyle dokunulmazlığı olmayan bir milletvekili, yine de Meclis çalışmalarındaki oy ve sözlerinden, Mecliste ileri sürdükleri düşüncelerden ötürü yargılanabilir mi?

Bu soruya olumsuz yanıt vermek gerekir. Hatta bu mantıktan hareketle ve provokatif (!) olması için milletvekillerinin yasama sorumsuzluğu kapsamındaki suç isnatlarıyla ilgili “dokunulmazlıklarının kaldırılması yasağı” bulunduğu dahi ileri sürülebilir. Gelgelelim Anayasa Mahkemesi bu ilkesel yaklaşımı güçlü biçimde içtihadına yansıtabilmiş değildir. Anayasa Mahkemesi, bu nüansı göz ardı ediyor veya en azından gerekli özeni göstermiyor gibidir.

Örneğin başvurucunun bu savı tartıştığı *Selma Irmak* davasında Anayasa Mahkemesi, konuyu başvurucunun kanıt sunmamış olmasına atıfla göz ardı etmiştir:

“[Y]asama sorumsuzluğu kapsamında kalması nedeniyle tutuklamanın hukuki olmadığını ileri sürmüş ise de başvuru bu sözlerin Meclis çalışmalarında söylediği sözlerle aynı olduğuna yönelik herhangi bir kanıt sunmamış dolayısıyla iddiasını temellendirmemiştir. Bu bağlamda Anayasa Mahkemesinin başvurucunun suçlamaya konu sözleri anlam veya içerik olarak TBMM’de de söyleyip söylemediğini tespit etmesi beklenemeyeceğinden bu hususta bir değerlendirme yapılmamıştır⁷⁸.”

Yaklaşık altı ay sonra sonuçlanan *Çağlar Demirel* davasında ise Anayasa Mahkemesi, bu defa başvuru savlarını, kanıt sunmadıkları için değil TBMM’de yapılan konuşmalar ile suça konu ifadelerin farklı olduğundan hareketle reddetmiştir:

“Başvuru, suçlamaya konu sözlerin yasama sorumsuzluğu kapsamında kalması nedeniyle tutuklamanın hukuki olmadığını ileri sürmüş ise de kuvvetli suç şüphesi oluşturduğu kabul edilen konuşmaların TBMM’de yaptığı konuşmalardan farklı olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle anılan konuşmaların yasama sorumsuzluğu kapsamına girdiği savı yerinde görülmemiştir⁷⁹.”

78 *Selma Irmak*, B. No: 2016/32948, 7/3/2018, § 72.

79 *Çağlar Demirel*, B. No: 2017/5221, 12/9/2018, § 66. Aynı dava serisi içinde sayılabilecek

Bu dava aslında Anayasa Mahkemesi için “farklı” kavramının ne olduğunu açıklamak konusunda bir fırsat getirmişti. Anayasa Mahkemesi, “milletvekillerinin mecliste ileri sürdükleri düşüncelerden ve bunları meclis dışında tekrarlamak ve açığa vurmaktan sorumlu tutulamama” teminatı bağlamında, dışarıda tekrarlama ve açığa vurmanın birebir aynı cümleleri mi yoksa özü aynı olmakla birlikte farklı anlatım biçimlerini de mi kapsadığını, eğer ikincisi geçerliyse bunun ölçütlerinin ne olduğunu ortaya koyabilirdi⁸⁰ fakat bu fırsatı kaçırdığı gibi, suç şüphesi oluşturduğu kabul edilen konuşmaların başvuruçunun TBMM'de yaptığı konuşmalardan “neden” farklı olduğunu da açıklamadı. Bu durum, yasama sorumsuzluğunun tutuklama vb. adli kolluk tedbirleri yönünden de kapsamının daraltılmasına neden oldu.

Anayasa Mahkemesi, geleneksel ölçütleri kullanarak ifade özgürlüğü ihlali sonucuna ulaştığı *Sırrı Süreyya Önder* kararında da başvuruçunun yasama sorumsuzluğu savını tartışmaktan kaçınarak bu belirsizliği sürdürdü:

“Başvurucu (...) eyleminin yasama sorumsuzluğu kapsamında kaldığı hususunda bir değerlendirme yapılması yönündeki taleplerinin hatalı gerekçelerle reddedildiğini (...) belirtmiştir. (...) Somut başvuruda ifade özgürlüğünün ihlal edildiği sonucuna ulaşıldığından tüm bu şikâyetlerinin ayrıca değerlendirilmesine gerek görülmemiştir”⁸¹.

Son olarak bu konu, Anayasa Mahkemesinin önüne, HDP Milletvekili Ömer Faruk Gergerlioğlu'nun attığı bir “Tweet”⁸² ile ilgili olarak gelmiştir. Davadaki tartışma, bu düşünce açıklamasının Anayasa'nın 14'üncü maddesi uyarınca yasama dokunulmazlığı kapsamında olup olmayacağıdır.

Dokunulmazlığın istisnası olarak Anayasa'nın 14. maddesine

İdris Baluken başvurusunda başvuruçusu milletvekili olarak görev yapmaktayken yaptığı bazı konuşmalarda terör örgütü propagandası yaptığının iddia edildiğini, söz konusu konuşmaların yasama sorumsuzluğu ve siyasi ifade özgürlüğü kapsamında kaldığını iddia etmiş olmasına rağmen Anayasa Mahkemesi bu konuda hiçbir tartışma yapmamıştır. *AYM, İdris Baluken (4)*, B. No: 2020/8387, 11/3/2021, § 39.

80 Görünen o ki açığa vurma ve tekrarlama arasındaki fark, ilkinin özü aynı olan bir düşüncenin başka sözcüklerle, imalarla veya diğer dolaylı yollarla anlatılması; tekrarlama ise aşağı yukarı aynı biçimlerin kullanılmasını anlatır. Aynı yönde Gençkaya Ö. F. et. al. (2020). s. 136. Aksi yönde bir yaklaşım için bkz. Başgil, A. F. (1941). s. 296.

81 *Sırrı Süreyya Önder* [GK], B. No: 2018/38143, 3/10/2019, § 88-90.

82 Twitter isimli ABD menşeli İnternet sitesinde kullanıcılar haber ve bilgi paylaşımı yapmaktadır. Kamuya açık bu bilgi paylaşımlarına “Tweet” denmektedir.

yapılan atfın belirsiz ve güvencesiz olduğu belirlemesinden hareketle ihlal sonucuna ulaşan Anayasa Mahkemesi, yasama sorumsuzluğuna ağırlık veren bir çıkarım yapmaktan yine kaçınmıştır⁸³. Oysa bu davada Anayasa'nın 14'üncü maddesinde yapılan değişikliği dikkate alan tarihsel ve amaçsal bir yorum geliştirmek mümkündür.

Şöyle ki; maddenin ilk hâlindeki “(...) Türk Devletinin ve Cumhuriyetin varlığını tehlikeye düşürmek, temel hak ve hürriyetleri yok etmek, Devletin bir kişi veya zümre tarafından yönetilmesini veya sosyal bir sınıfın diğer sosyal sınıflar üzerinde egemenliğini sağlamak veya dil, ırk, din ve mezhep ayırımı yaratmak veya sair herhangi bir yoldan bu kavram ve görüşlere dayanan bir devlet düzenini kurmak amacıyla kullanılamazlar.” ifadesi “(...) insan haklarına dayanan demokratik ve lâik Cumhuriyeti ortadan kaldırmayı amaçlayan faaliyetler biçiminde kullanılamaz.” hükmüyle değiştirilmiştir. Bu değişiklik yapılırken milletvekilliği dokunulmazlığına dönük istisnanın anayasal düzenle uyumlu olmadığı düşünülen “düşünce açıklamaları” ile değil “eylemler” ile bağlantılı olması gerektiği düşünülmüştü. Nitekim gerekçe ve tutanaklarda değişikliğin Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi standartlarını yakalamak için yapıldığı söylenmiş, tutanaklarda da bu değişiklikle “düşünce özgürlüğünün değil, eylemlerin sınırlanması söz konusu olmaktadır” denmişti. Ayrıca buna koşul olarak Anayasa'nın Başlangıç kısmında “hiçbir düşünce ve mülahazanın Türk milli menfaatlerinin, Türk varlığının, Devleti ve ülkesiyle bölünmezliği esasının, Türklüğün tarihi ve manevi değerlerinin (...) karşısında koruma göremeyeceği” ifadesinde yer alan “düşünce ve mülahazanın” ifadesi, “faaliyetlerin” sözcüğüyle ikame edilmişti. Yani değişiklik, salt düşünce açıklaması ve aktarımıyla ilgili suçları milletvekili dokunulmazlığının istisnası olmaktan çıkarmıştı⁸⁴. Dolayısıyla bu karar da güçlü bir gerekçelendirmeye olanak tanıyordu fakat Mahkeme bu belirlemeleri yapmayarak bu kararı, ifade özürlüğü konusundaki olağan içtihadının parçası kıldı ve yasama sorumsuzluğu kurumunu talileştirdi.

Sonuç itibarıyla bu kararlardan anlaşıldığı üzere bu başlıkta sorduğumuz sorunun doktrinsel yanıtı net olsa da içtihadta bu sorunun ele alınıp güçlü bir vurgu yapılmasından kaçınılmaktadır. Dahası bu durum, az önce değindiğimiz üzere ceza davalarına karşı güvence

83 Ömer Faruk Gergerlioğlu [GK], B. No: 2019/10634, 1/7/2021. Benzer yönde bkz. Figen Yüksekdağ Şenoğlu ve diğerleri, B. No: 2016/39759, 30/3/2022.

84 bkz. TBMM Tutanak Dergisi, 132'nci Birleşim, 25/9/2001, s. 97 vd.

getirdiği söylenen yasama sorumsuzluğu kurumunun tutukluluk gibi koruma tedbirleri açısından da zayıf olduğunu göstermiştir. Anayasa Mahkemesi bu ayrımı netleştirmeli, yasama sorumsuzluğunun yasama dokunulmazlığının içinde erimesine izin vermemelidir.

VI. İSTİSNALARI

Yasama sorumsuzluğu bazı ülkelerde istisnalarıyla birlikte düzenlenmektedir⁸⁵. Türkiye’de öğretilerde baskın olan görüş, bu kurumun istisnasız olduğudur. Öyle ki yasama sorumsuzluğu için “mutlak yasama bağımsızlığı” ifadesi dahi kullanılmaktadır⁸⁶. Gerçi “mutlak” kavramı öğretilerde farklı anlamlarda kullanılabilir. Örneğin bu korumaya, (dokunulmazlıktan farklı olarak) meclis kararıyla kaldırılamadığı için⁸⁷ veya milletvekilliği sona erdikten sonra da devam ettiği, yani sürekli olduğu için⁸⁸ ya da bedene değil fikre dönük olduğu için⁸⁹ mutlaklık atfeden yazarlar vardır⁹⁰.

Bu terminoloji kullanılacaksa yasama sorumsuzluğu, konumuz bağlamında Anayasa Mahkemesinin ve Yargıtayın aksi yönde kararları olsa da hem cezai hem de hukuki koruma sağladığı için mutlaktır fakat istisnalara sahip olmak yönünden aynı şeyi söylemek mümkün görünmemektedir. Yasama bağımsızlığının en az dört farklı istisnasından bahsedilebilir. Bunları şu şekilde başlıklandırabiliriz: (i) Dışarıda Yineleme Yasağı Kararı, (ii) Disiplin Yaptırımları, (iii) Orman Tahribi Propagandası ve (iv) Kapatma Davaları⁹¹.

85 Bazı ülkelerde (örneğin Norveç ve Hollanda) güvence her türlü politik söylem için geçerliken, diğer bazılarında partizanca olan (örneğin Lüksemburg, İtalya) yahut gazetecilik gibi mesleki veya özel ilişkiler (İspanya) için tanınmamıştır. Milletvekillerinin saygısız tutumlarının yaptırımsız kalmaması için bu konu genellikle disiplin yaptırımlarına (Avusturya, Birleşik Krallık, Slovakya) bırakılmakta, bazen de meclisin kendi soruşturma ve hattâ cezalandırması (örneğin Birleşik Krallık ve Malta) söz konusu olabilmektedir. bkz. *Case of Demicoli/Malta*, 27/08/1991, 27/8/1991. Örneğin Almanya’da “iftira” durumunda milletvekiline dava açılması mümkündür İsrail’de antisemitizm veya terörizmi kışkırtan ifadeler istisna kılınmıştır.

86 Anayurt, Ö. (2022). s. 689; Eren, A. (2022). s. 700; Tülen, H. (1999). s. 122.

87 Gençkaya Ö. F. et. al. (2020). s. 134; Özbudun, E. (2005). s. 110; Gören, Z. (2015). s. 222.

88 Gözler, K. (2021). s. 596-597; Özbudun, E. (2021). s. 290; Tanör, B. ve Yüzbaşıoğlu, N. (2020). s. 266. Yazarlar kaldırılamama ve tüm davalara karşı koruma getirmesi öğelerini de dâhil eder.

89 Kaboğlu, İ. Ö. (2019). s. 124.

90 Teziç yasama bağımsızlığının mutlaklığını, hem cezai ve hukuki koruma sağlamasından hem de kaldırılamamasından ileri geldiğini söyleyerek sentezci bir tutum sergiler. Teziç, E. (2016). s. 455.

91 Aslında, seçimlerde uygulanan “propaganda yasakları” veya Anayasa md. 90 uyarınca kanun hükmünde olan Birleşmiş Milletler Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi’nde yer alan

A. DIŞARIDA YİNELEME YASAĞI KARARI

Yasama sorumsuzluğunun geçerli olmayacağı ilk durum bizzat Anayasa'da ifade edilmiştir. Anayasa'ya (madde 83/1) göre yasama sorumsuzluğu güvencesinin istisnası "o oturumdaki Başkanlık Divanının teklifi üzerine Meclisçe başka bir karar" alınmasıdır. Bu ifadeden anlaşılması gereken şey iki yönlüdür: (i) Kapalı oturum kararı, (ii) Meclis dışında ifade etme yasağı kararı.⁹²

1. Kapalı Oturum Kararı

Bu bağlamdaki istisnaların ilki "kapalı oturum kararı"dır. Ana kural, her türlü düşünce açıklamasının dışarıda tekrar edilmesinin mümkün olduğudur. Bu tekrarın bire bir aynı sözlerle yapılmasına gerek olmasa gerekir. Düşüncenin özünün bir olması yeterlidir fakat eğer Komisyonunda (İçtüzük, md. 32) veya Genel Kurulda (İçtüzük, madde 70) kapalı oturum yapılması kararı alınmışsa artık bu oturumdaki hiçbir oy, söz, düşünce açıklaması dışarıda tekrarlanamaz. Çünkü kapalı oturum yapılması, görüşmelerin sır olarak saklanmasına söz vermek demektir. Kapalı oturum sırasındaki görüşmeler hakkında, kapalı oturumda bulunanlar ve bulunma hakkına sahip olanlar tarafından hiçbir açıklama yapılamaz. Zira bunlar devlet sırrı olarak saklanır⁹³.

Bu kategoriye, toplu ve mutlak bir yasak olarak ifade edebiliriz.

2. Meclis Dışında İfade Yasağı Kararı

Konuyla ilgili yasağın ikinci türü, oturum açık olmasına rağmen düşünce açıklamasının dışarıda tekrarlanmasına ve açığa vurulmasına dönük bir yasaklama kararı alınmasıdır⁹⁴. TBMM'de 1988 yılında Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) milletvekili "M. Ali Eren'in Doğu ve

svaş propagandası ve nefret söylemi yasağı (md. 20) de geniş anlamda bakıldığında birer istisna sayılabilir.

92 İba, Parlamento dışında tekrarlam ve açığa vurma yasağının bir örnek dışında hiç çalıştırılmadığını, fillen uygulanmayan bu gereksiz hükmün, demokratik seviyeye katkı bakımından Anayasa metninden çıkarılmasının daha uygun olacağını savunmaktadır. bkz. İba, Ş. (2022). s. 475.

93 İçeriği belirsiz (şekli gizlilik ögesi olmayan) "devlet sırrı" kavramı hakkında eleştirel bir analiz ve bilgi için bkz. Egeliği, Ö. E. (2022). "Devlet Sırrı ve İfade Özgürlüğü: İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi Kararları Çerçevesinde Bir İnceleme", *Ankara Barosu Dergisi*, S. 80, s. 351-398.

94 Sabuncu, Y. (2006). *Anayasaya Giriş*, Ankara: İmaj Yay., s. 192; İba, Ş. (2017). *Parlamento Hukuku*, Ankara: Seçkin Yay., s. 46; Sevinç, M. (2007). s. 331, Şimşek-Aktaş, D. ve Can, O. (2018). s. 70.

Güneydoğu Anadolu'da meydana gelen olaylar ile bunların nedenlerinin Parlamento tarafından bütün yönleriyle ele alınarak tartışılması” diye tanımlanan, “Kürt sorunu” ve “azınlık millet” gibi kavramlaştırmalar içeren konuşmasının⁹⁵ dışarıda tekrar edilmesi yasaklanmıştır⁹⁶. Bu kararı, bireysel ve nispi bir yasak olarak görmek gerekir.

B. DİSİPLİN YAPTIRIMLARI

Yasama sorumsuzluğunun hukuk davaları için olmasa da ceza davaları için bir koruma getirildiğini açıklamıştık. Meselenin bir de idari yaptırımlarla ilgili yönü vardır. Anayasa’da bu konuda bir belirleme olmadığı için korumanın idari yönden de geçerli olduğu düşünülebilir. Ne var ki TBMM İçtüzüğü, yasama sorumsuzluğu kapsamında görülebilecek bazı söz ve düşünce açıklamaları için kimi yaptırımlar getirmiştir. Örneğin İçtüzüğün 157. maddesine göre “söz kesmek, sükûneti ve çalışma düzenini bozmak, şahsiyatla uğraşma” uyarı cezasını gerektirir. Hatta bu cezanın iki defa alınması hâlinde milletvekili söz söylemekten yasaklama (madde 158) yaptırımına tabi tutulabilir. Dahası “kaba ve yaralayıcı sözler sarf etmek ve hareketler yapmak”, “Mecliste gürültü ve kavgaya sebep olmak veya Meclisin görevini yerine getirmesini önlemek için toplu bir harekete girişilmesine önyak olmak” ve “Genel Kurulun çalışma düzenini ve huzurunu bozucu döviz, pankart ve benzeri materyali getirmek ve kullanmak” gibi açıkça yasama sorumsuzluğuyla ilgili durumlar için kınama cezası (madde 160/3, 5-6); “Görüşmeler sırasında Cumhurbaşkanına, Türkiye Büyük Millet Meclisine, Başkanına, Başkanlık Divanına, Başkanlık görevini yerine getiren Başkanvekiline, milletvekiline, Türk Milletinin tarihine ve ortak geçmişine, Anayasanın ilk dört maddesinde çerçevesi çizilen Anayasal düzene hakaret etmek ve sövmek, Türkiye Cumhuriyetinin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü esasında Anayasada düzenlenen idari yapısına aykırı tanımlamalar yapmak” ve “Görüşmeler sırasında halkı veya Devlet kuvvetlerini yahut kamu organ, kuruluş ve görevlilerini kanun dışı hareketlere, ayaklanmaya veya Anayasa hükümlerini bozmaya teşvik veya tahrik etmek” gibi yine yasama sorumsuzluğu kapsamında tartışılabilir durumlar (madde 161/3-4) için meclisten çıkarma cezası öngörülmüştür

95 TBMM Tutanak Dergisi, 10’uncu Birleşim, 19/1/1988, s. 451-454.

96 TBMM Tutanak Dergisi, 12’nci Birleşim, 21/1/1988, s. 519 vd.

Bu cezalar sadece kâğıt üzerinde değildir, hayli tartışmalı bağlamlarda bu yaptırımlar uygulama bulmaktadır. Örnek olması açısından son yılların ifade özgürlüğü yönünden en tartışmalı meselelerinden biri olan “Cumhurbaşkanına hakaret” konusu bağlamına denk düşen kararlara değinebiliriz.

Bunlardan ilki, CHP Milletvekili Kamer Genç’e 2013 yılında verilen “üç birleşimden çıkarma cezası” olabilir. Genç’in yaptırıma uğramasına neden olan sözleri şöyleydi:

“Mustafa Elitaş, bir gün önce benim burada yaptığım konuşmayla ilgili ‘bu kişinin konuşmalarına bir arıtma tesisi koysunlar da arıtma tesisinden geçtikten sonra, süzgeçten geçtikten sonra konuşsun’ demiş. Ben dilerdim ki kendisi çıkıp da ‘Tayyip Bey’in ağzına bir arıtma tesisini koyalım, bu arıtma tesisinden konuşmaları geçsin, ondan sonra düzgün bir konuşma çıksın.’ desin, demedi tabii, kendi takdiri”⁹⁷.

Bir diğer örnek, Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) milletvekili Lütfü Türkkan’a 2014’te verilen Meclisten “iki birleşim geçici çıkarma cezası”dır. Türkkan’a verilen bu cezanın nedeni olan sözler şöyleydi:

“Üstelik iddianız var, diyorsunuz ki topluma: ‘Biz terörü ve teröristi yok etmek için bu yasaları çıkarıyoruz.’ Ya, adama derler ki: ‘Utanmıyor musunuz siz ya?’ Teröristin başıyla sabah akşam al takke ver külah berabersiniz. Sabah beraber kahvaltı ediyorsunuz, akşam yorganı beraber üstünüze çekiyorsunuz, nasıl olacak bu iş? (AK PARTİ sıralarından “Yalan söylüyorsun.” sesleri) Yalan söyleyen kimse... Yalancının ta kendisidir. Cumhurbaşkanınız, Başbakanınız, MİT Başkanınız, İçişleri Bakanınız; alayınız teröristin yorganının altındasınız be”⁹⁸!”

Keza 2016 yılında CHP Milletvekili Akif Ekici’ye şu sözlerinden ötürü “iki birleşim geçici çıkarma cezası” verilmiştir:

“Ben bir tavsiyede bulunacağım şimdi. Dört gruba da öneriyorum. Bizim orada, bölgemizde bazı yaşlı insanlar olur; söz dinlemez, hasta olur doktora gitmek istemez. Orada aile büyükleri ve bölgenin önde gelen insanları bir araya gelir, bu rahatsız kişiyi

97 TBMM Tutanak Dergisi, 130’uncu Birleşim, 4/7/2013.

98 TBMM Tutanak Dergisi, 69’uncu Birleşim, 4/3/2015.

tedavi olmak için ikna eder. Dört grup oluşturalım, bu Recep Tayyip Erdoğan’ı psikolojik bir tedaviye tabi tutalım⁹⁹.”

Bu kararlara konu olan sözler, Anayasa Mahkemesinin benzer türden vakalarda verdiği ihlal kararları¹⁰⁰ dikkate alındığında yaptırma tabi olmamalıydı fakat görünen o ki milletvekilleri ihmale düşerek veya yaptırımı haklı bularak konuyu Anayasa Mahkemesine taşımadı.

Bu konuda ayrıksı bir örnek Halkların Demokratik Partisi (HDP) Milletvekili Osman Baydemir oldu. Baydemir, Mecliste 2018 yılında yapmış olduğu bir konuşmasında “...Ben Kürt halkının bir evladı olarak, kürdistan dan gelen bir temsilci olarak benim şöyle bir rolüm var...” ifadesini kullanmıştı¹⁰¹. Buna binaen başvurusunun Meclisten iki birleşim geçici çıkarılmasına ve bir aylık ödenek ve yolluğunun üçte ikisinin kesilmesine karar verilmişti. Konu Anayasa Mahkemesine geldiğinde Mahkemenin çoğunluğu parlamento kararlarına karşı konu yönünden yetkisiz olduğunu söyledi. Gerekçe olarak da açık bir kanuni dayanak göstermekten ziyade “Anayasa’da bu üç parlamento kararı dışında diğer parlamento kararlarının yargısal denetimlerinin yapılacağına yönelik bir düzenleme bulunmamaktadır. Anayasa Mahkemesinin yetkilendirilmediği alanda bir yargısal denetim gerçekleştiremeyeceği kuşkusuzdur.” gibi belirsiz bir açıklamaya yer verdi. Oysa Anayasa Mahkemesinin inceleme yetkisini daraltan bir hüküm yoktu. Başvuru esastan incelenseydi ihlal sonucu neredeyse kesindi¹⁰². Zira karar çoğunluğunu oluşturan dokuz üyeye nazaran azınlıkta kalan altı üyeden biri olan Engin Yıldırım’ın da vurguladığı gibi:

“Bu bağlamda kuralla milletvekilinin ırkçılık, nefret söylemi, savaş propagandası, şiddete teşvik ve tahrik, ayaklanmaya çağrı veya terör eylemlerini haklı göstermek gibi bir içeriğe sahip olması aranmaksızın, belirsiz ve öngörülemez bir tanımlamada bulunmaktan ibaret eyleminin, ödenek ve yolluğundan kesinti yapılma sebebi olarak öngörüldüğü anlaşılmaktadır.

99 TBMM Tutanak Dergisi, 49’uncu Birleşim, 1/3/2016.

100 Bunu doğrulayan kararlar için bkz. Şaban Sevinç (2), B. No: 2016/36777, 26/5/2021; Diren Taşkıran, B. No: 2017/26466, 26/5/2021; Yaşar Gökoğlu, B. No: 2017/6162, 8/6/2021; Atilla Yazar ve diğerleri [GK], B. No: 2016/1635, 5/7/2022; Bayram Erkovan, B. No: 2018/23057, 2/11/2022; Deniz Çelebi, B. No: 2018/22063, 2/11/2022.

101 bkz. TBMM Tutanak Dergisi, 36’ncü Birleşim, 13/12/2017.

102 Vaka şu anda Strazburg’dadır. bkz. Baydemir/Türkiye, 23445/18, 25/5/2020 (communicated case).

Kuralın bu yönüyle düşünce açıklaması niteliğindeki beyanları nedeniyle milletvekillerinin her an cezalandırılma tehdidi altında kalmalarına neden olduğu gözetildiğinde milletvekilleri açısından genel olarak ifade özgürlüğünü, özel olarak ise yasama sorumsuzluğunu kullanılamaz ve anlamsız hâle getirdiği açıktır. Belirtilen niteliğiyle söz konusu düzenlemenin, demokratik toplumda zorlayıcı toplumsal bir ihtiyacı karşılamaya yönelik bir sınırlama olduğu söylenemez¹⁰³.”

Bu ve daha önceden aktarılan disiplin cezalarının Meclisin kendi iç düzeni açısından gerekli olduğunu ve dolayısıyla yasama etkinliğine içkin olduğunu ileri sürmek pek gerçekçi sayılmaz¹⁰⁴. Üstelik, bu yaptırımlara dayanak olan normların “Meclis çalışmalarının belirli bir düzen içinde yapılmasının sağlanmasıyla ilgisi olmayan, belirsiz, soyut ve öngörülemez” olduğu da rahatlıkla söylenebilir. Nitekim Anayasa Mahkemesi bu karardan biraz öncesinde TBMM İçtüzüğü’nün madde 161/3 hükmünde yer alan “Türkiye Cumhuriyetinin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü esasında Anayasada düzenlenen idari yapısına aykırı tanımlamalar yapmak” eylemi için getirdiği bir aylık ödenek ve yolluğunun üçte ikisinin kesilmesini bu gerekçeyle iptal etmişti¹⁰⁵. Dolayısıyla bu kararda da esastan inceleme yapılsaydı -Mahkeme’nin anayasa hukukçusu üyeleri Zühtü Arslan ve Yusuf Şevki Hakyemez’in dikkat çektikleri üzere- ihlal, kanunilik ögesinden ileri gelecekti.

Bu kararlardaki gerekçelerden hareketle Meclisin İçtüzük’te yasama sorumsuzluğunu tehdit eden ögeleri gözden geçirmesi ve milletvekillerinin üzerinde sallanan Demokles’in kılıcını kaldırması gerekmektedir.

C. ORMAN TAHRİBİ PROPAGANDASI

Yasama sorumsuzluğu bağlamındaki bir diğer istisnai durum, yasama dokunulmazlığının dışında bir maddede görünür olmaktadır. Anayasa’nın madde 169/3 hükmü, siyasetçilere dönük kategorik bir

103 *Osman Baydemir (2)* [GK], B. No: 2018/1878, 27/10/2022, Engin Yıldırım’ın karşı oyu, § 117.

104 Keza “Ermeni soykırımı” gibi ifadelerinden dolayı yaptırma uğrayan milletvekilleri açısından da durum benzerdir. İfadeler için bkz. TBMM Tutanak Dergisi, 57’nci Birleşim, 13/1/2017. Bunun ihlal yaratacağına kaynak kararlar için bkz. *Altuğ Taner Akçam/Türkiye*, 27520/07, 15/10/2011 veya *Perinçek/İsviçre*, 27510/08, 15/10/2015. Ne var ki başvuru süreci sorunu yaratmıştır. bkz. *Garı Paylan*, B. No: 2017/19699, 13/10/2020.

105 AYM, E. 2017/162, K. 2018/100, 17/10/2018.

yasak getirmektedir: “Ormanların tahrip edilmesine yol açan siyasi propaganda yapılamaz¹⁰⁶.”

Bu yasak, genel olarak ifade özgürlüğü güvencesine, dolayısıyla özel olarak da yasama sorumsuzluğuna ilişkin bir istisnadır. Burada madde 83/1 ve madde 169/3 hükümleri arasında hangisinin *lex generalis*, hangisinin *lex specialis* sayılacağı tartışmaya açıksa da Anayasa'nın bütününde çevreye ve ormanlara verilen özel önem bu yasağın yasama sorumsuzluğu için de bir istisna sayılmasına gerektirir.

D. KAPATMA DAVALARI

Yasama sorumsuzluğuyla bağlantılı son istisna, siyasi parti kapatma davaları bağlamında ortaya çıkmaktadır¹⁰⁷. Anayasanın md. 69/9 hükmü aynen şöyledir:

“Bir siyasi partinin temelli kapatılmasına beyan veya faaliyetleriyle sebep olan kurucuları dahil üyeleri, Anayasa Mahkemesinin temelli kapatmaya ilişkin kesin kararının Resmî Gazetede gerekçeli olarak yayımlanmasından başlayarak beş yıl süreyle bir başka partinin kurucusu, üyesi, yöneticisi ve deneticisi olamazlar.”

Bu hükümdeki “beyan” sözcüğü, milletvekillerinin meclis çatısı altında ettiği sözlerin/beyanların milletvekilinin üyesi olduğu siyasi partinin kapatma davasında kullanılıp kullanılmayacağı sorununu gündeme getirir. Eğer kullanılacak olursa bunun sonucu, milletvekilinin meclis çalışmalarındaki beyanlarından dolayı “beş yıl süreyle bir başka partinin kurucusu, üyesi, yöneticisi ve deneticisi olamama” biçimindeki yaptırıma tabi olabilmesi, yani sorumlu tutulmasıdır.

Anayasa Mahkemesi bu sorunu, *inter alia*, Refah Partisi davasında ele almıştır. Parti temsilcileri, kapatma davasının dayanağı olan sözlerin pek çoğunun yasama sorumsuzluğu kapsamında olduğunu, bunların kapatma davasında kullanılmayacağını ileri sürmüştü fakat Anayasa Mahkemesi bu savunmaya itibar etmemiş, dolayısıyla aslında

106 Bu hükümdeki “açan” sözcüğü hukuki belirliliğe kuşku düşürmektedir.

107 Aydın, M. (2009). s. 722 vd.; Keskinsoy, Ö. (2008). “Meclis Kürsüsünden Sarf Edilen Sözlerin Siyasi Parti Kapatma Davalarında Delil Olarak Değerlendirilip Değerlendirilemeyeceği Üzerine”, *Yasama Dergisi*, S. 9, s. 74-98. Özgün bir yaklaşım için bkz. Sağlam, F. (1999). *Siyasal Partiler Hukukunun Güncel Sorunları*, İstanbul: Beta Yay., s. 142.

parti kapatma davalarının yasama sorumsuzluğu açısından bir istisna olduğunu kabul etmişti¹⁰⁸.

Bu içtihat ışığında parti kapatma davalarının da bir istisna olduğunu değerlendirebiliriz.

Burada eleştirel sorumuz şudur: Sözlerinin kendisine siyaset yasağı getirebileceğini, yani siyasi hayatının belki de son bulacağını düşünen bir milletvekili acaba meclis çatısı altında tamamen hürce konuşabilir mi? Bu soruya verilecek yanıt “hayır” şeklindedir fakat bu yaptırımın söz konusu beyanların partinin kapatılmasına (madde 68/9) neden olması hâlinde uygulanacağı ve partilerin kapatılmasının da kararlılık ve yoğunluk gibi öğelerle anlamlandırılan odak olma ölçütüyle karara bağlanacağını kabulüyle, bizzat Anayasa'nın belirlediği bu sapma kabul edilebilir hâle gelebilmektedir.

SONUÇ

Yasama sorumsuzluğu meclise olan saygının, meclise olan saygı ise ulusu temsil etme varsayımının bir sonucu. Yurttaşların her konuyu tartışabilmesi idealinin en azından temsilcileri düzeyinde gerçekleşebilmesi amacına yönelik bu kurum, demokrasi için yaşamsal önem taşıyor. Makalede gördüğümüz üzere bu yaşamsallık, daha Osmanlı zamanında bile biliniyordu. Öyle ki Osmanlı'da anayasa hukuku dersi anlatanlar icabında hakaret sözleri bile dâhil olmak üzere bu kurumun çok ileri bir güvence getirdiğini, milletvekillerini her türlü davadan koruduğunu biliyordu.

Ne var ki geçtiğimiz yüz yılda hem uygulamada hem de metin düzeyinde gerileme yaşandığını görüyoruz. Gerileme veya makale başlığında ifade edildiği üzere erozyon, bu türden gerilemelere karşı durmak için kurulan Anayasa Mahkemesine rağmen gerçekleşmiş bulunuyor.

Aşınma, sorumluluk kavramının karşılığı olan üç kategoride de gerçekleşiyor:

Birincisi; yasama sorumsuzluğu, eskilerde farklı bir eğilim olsa da “hukuk” davalarına karşı geçerli sayılmıyor. Anayasa Mahkemesi,

108 AYM, E.1997/1 (Siyasi Parti Kapatma), K.1998/1, 16/1/1998. Diğer örnekler için bkz. Aydın, s. 722. Sorun, Demokrat Partililerin yargılanması bağlamında da gündeme gelmiştir. bkz. Sevinç, M. (2007). s. 333. Bu bakımdan yasama bağımsızlığı istisnalarının “anayasayı ihlal” suçu yönünden de mümkün olup olmadığı sorunu ele alınmayı beklemektedir.

Yargıtayın eğilimini aynen benimsiyor bazı karşı oy itirazlarına rağmen çoğunluk, Anayasa Mahkemesinin kendi özerk yorumunu geliştirmesi eğilimine yanaşmıyor. Yürütme erkinden kişilerin yasamadaki muhalif milletvekillerine karşı açtığı rekor düzeydeki tazminat davaları, ceza yaptırımlarının yerini alabiliyor. Bu türden yaptırımlarda içtihadî ölçütlerden keyfî biçimde sapılmış olması¹⁰⁹ kurumun altının oyulmasına hizmet ediyor.

İkincisi; yasama sorumsuzluğu, Osmanlı’dan bu yana süren bir geleneğin uzantısı olarak “idari” yaptırımlara karşı işlerlik göstermiyor. Anayasa Mahkemesinin bu konudaki denetimden kaçınma eğilimi söz konusu gerilemeye hizmet ediyor. Norm denetimi yoluyla TBMM İçtüzüğü’ndeki sorunlar nispeten tespit edilse de bu konudaki gerekçelendirme, gereken vurguları içermiyor. Dolayısıyla bu alanda da Anayasa hükümlerini ve Anayasa Mahkemesi içtihatlarını açığa düşüren bir aşınma baş göstermiş bulunuyor.

Üçüncüsü, yasama sorumsuzluğu, esasen “ceza” davalarına karşı koruma getirir sayılıyor fakat bu bağlamda özellikle koruma tedbirleriyle ilgili vakalarda Anayasa Mahkemesi, (özellikle kuvvetli suç şüphesi bağlamında) yasama sorumsuzluğu kurumuna özel bir önem atfetmeyerek kurumun ceza öncesi süreçlerdeki korumasının gevşemesine kapı aralıyor. Dahası; Anayasa’nın geçici 20. maddesi hükmünün uygulamasında görüldüğü üzere TBMM çoğunluğunun bu korumayı kaldırdığı koşullarda, sadece düşünce açıklamasına dayalı suçların “milletvekili dokunulmazlığı” dışında bir de “milletvekili sorumsuzluğu” güvencesi içinde olduğu gerçeğine yeterince sahip çıkılmamaktadır. Bu eğilim (“milletvekili dokunulmazlığı”nın istisnası olan Anayasa 14. maddesi hükmü bağlamında) 2001 değişikliklerinin tarihsel yorumunun içtihadî dahil edilmemesiyle de derinleştirilmektedir.

Bunlardan başka, yasama sorumsuzluğu ile ilgili incelememizin bir de öğretiyeye dönük sonucu var. Öğretide yasama sorumsuzluğunun mutlaklığı kavramının farklı yazarlarca farklı biçimlerde kullanıldığı görülmektedir. Bu bağlamda süreklilik ve tüm davalara karşı korunma

109 Özellikle bkz. 70 No.lu dipnottaki açıklamalar.

anlamındaki mutlaklık kullanımları yerindedir. Ne var ki istisnasının olması yönündeki tespitler kuşkuludur. Makale, dört istisnanın olduğunu ileri sürmektedir: (i) Dışarıda yineleme yasağı kararı, (ii) Disiplin yaptırımları, (iii) Orman tahribi propagandası ve (iv) Kapatma davaları.

Bunlardan, orman tahribi propagandası, dışarıda yineleme yasağı kararı bağlamında kapalı oturum kararı ve Meclis dışında ifade etme yasağı kararı biçimindeki alt başlıklar özellikle tartışılmayı beklemektedir. Bu tartışmalarda, metnin insicamı gereği dipnotlarda aktarılan “seçimlerde propaganda yasakları” veya Anayasa’nın 90. maddesi uyarınca kanun hükmünde olan Birleşmiş Milletler Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi’nde yer alan “savaş propagandası ve nefret söylemi yasağı” (madde 20) konularının da ele alınması savı en azından sorgulamayı derinleştirebilecektir.

Yasama sorumsuzluğunun milletvekili dışındaki kişilere dönük getirdiği koruma ile oy, söz ve düşünce açıklaması bağlamında yapılan sorgulamalar da Türk hukuk öğretisinin takdirine sunulmuştur.

KAYNAKÇA

- AKYÜREK, Akman (1991). *Parlamentelerin Yasama Faaliyetlerinden Dolayı Hukuki ve Cezai Sorumlulukları*, Ankara: Başbakanlık Yayınları.
- ANAYURT, Ömer (2022). *Anayasa Hukuku: Genel Kısım* (5. Baskı), Ankara: Seçkin Yayınevi.
- ARSEL, İlhan (1955). “Suistimale Uğrayan Bir İmtiyaz: Teşrii Muafiyet”, *Forum Dergisi*, C. 2., S. 23.
- ATAR, Yavuz (2022). *Türk Anayasa Hukuku* (15. Baskı), Ankara: Seçkin Yayınevi.
- AYBAR, Mehmet Ali (1937). “Teşrii Masuniyet Esası ve Tatbik Şekilleri”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, S. 3., ss. 120-160.
- AYBAY, Rona (1963). *Karşılaştırmalı 1961 Anayasası*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- AYDIN, Mesut (2009). “Milletvekillerinin Yasama Sorumsuzluğunun Siyasal Parti Kapatma Davalarına Etkisi”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 58., S. 4., ss. 711-736.
- BABANZÂDE İsmail Hakkı (2014). *Hukuk-ı Esasiye*, Fernaz Balcıoğlu ve Ayça Büşra Balcıoğlu (haz.), İstanbul: Erguvani Yayınevi.
- BAŞGİL, Ali Fuad (1941). “Teşrii Masuniyet Meselesi”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. 7., S. 1-3., ss. 3-89.
- BİLİR, Faruk (2001). *Türkiye’de Milletvekilliği ve Milletvekilliğinin Sona Ermesi*, Ankara: Nobel Yayınları.
- DÖNER, Ayhan (2004). “Parlamentar Bağımsızlıklar”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 8., S. 1-2., ss. 49-72.
- DÖNER, Ayhan (2022). *Türk Anayasa Hukuku* (3. Baskı), Ankara: Yetkin Yayınevi.
- DUNBAY, Seda (2014). “Osmanlı’dan Günümüze Yasama Bağımsızlıkları”, *I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri*, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.
- DUNBAY, Seda (2013). *Türk Parlamento Tarihinde Yasama Sorumsuzluğu ve Dokunulmazlığı*, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.
- DURŞUN, İsmail (2013). “Yasama Sorumsuzluğunun Hakaret Suçu Bakımından Değerlendirilmesi”, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuku Araştırmaları Dergisi*, C. 19., S. 1., ss. 1-73.

- DUYMAZ, Erkan (2013). "İfade Özgürlüğünün Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi Çerçevesinde Korunması Üzerine Bir İnceleme", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 18., ss. 1367-1404.
- EREN, Abdurrahman (2022). *Anayasa Hukuku Dersleri* (4. Baskı), Ankara: Seçkin Yayınevi.
- EROĞUL, Cem (2016). *Anatüzeğe Giriş* (15. Baskı), Ankara: İmaj Yayınevi.
- EROĞUL, Cem (2019). *Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi* (3. Baskı), İstanbul: Yordam Yayınları.
- EGELİĞİ, Ömer Emrullah (2022). "Devlet Sırrı ve İfade Özgürlüğü: İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi Kararları Çerçevesinde Bir İnceleme", *Ankara Barosu Dergisi*, S. 80., ss. 351-398.
- İBA, Şeref (2022). *Anayasa Dersleri: Genel Esaslar ve Türk Anayasa Hukuku*, İstanbul: Turhan Kitabevi Yayınları.
- İBA, Şeref (2017). *Parlamento Hukuku*, Ankara: Seçkin Yayınevi
- İÇEL, Kayıhan ve ERMAN, Barış (2004). "Yasama Sorumsuzluğu ve Dokunulmazlığına İlişkin Görüş", *Prof. Dr. Çetin Özek'e Armağan*, İstanbul: Galatasaray Üniversitesi Yayınları.
- İNCEOĞLU, Sibel (2018). *Adil Yargılanma Hakkı*, Ankara: Avrupa Konseyi Yayınları.
- GENÇKAYA Ömer Faruk et. al. (2020). *Parlamento Hukuku*, Ankara: Lykeion Yayınları.
- GÖREN, Zafer (2020). *Anayasa Hukuku* (5. Baskı), Ankara: Yetkin Yayınevi.
- GÖZLER, Kemal (2001). "Yasama Dokunulmazlığı- Bir Karşılaştırmalı Anayasa Hukuku İncelemesi", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 56., S. 3., ss. 71-101.
- GÖZLER, Kemal (2021). *Türk Anayasa Hukuku* (4. Baskı), Bursa: Ekin Yayınevi.
- GÖZÜBÜYÜK, Abdullah Şeref ve SEZGİN, Zekai (1957). *1924 Anayasası Hakkında Meclis Görüşmeleri*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İdari İlimler Enstitüsü Yayınları.
- HAS, Volkan (2009). *Türk Parlamento Hukukunun Kaynakları ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Çalışma Düzeni*, Ankara: Adalet Yayınevi.

- HÄBERLE, Peter (1989). “Grundrechtsgeltung und Grundrechtsinterpretation im Verfassungsstaat. Zugleich zur Rechtsvergleichung als fünfter Auslegungsmethode”, *Juristenzeitung*, C. 44., S. 20., ss. 913-919.
- KABOĞLU, İbrahim Özden (2019). *Anayasa Hukuku Dersleri (Genel Esaslar)* (14. Baskı), İstanbul: Legal Yayınevi.
- KESKİNSOY, Ömer (2007). *Yasama Sorumsuzluğu*, Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları.
- KESKİNSOY, Ömer (2008). “Meclis Kürsüsünden Sarf Edilen Sözlerin Siyasi Parti Kapatma Davalarında Delil Olarak Değerlendirilip Değerlendirilemeyeceği Üzerine”, *Yasama Dergisi*, S. 9., ss. 74-98.
- KIRATLI, Metin (1961). *Parlamentar Muafiyetler*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Yayınları.
- ORCAN, Necdet Umut (2020). ‘Yarış(a)mayan İlkeler: Türkiye Anayasa Mahkemesinin Politik İfadeler Bağlamında Adil Denge Sorunu’, *Anayasa Hukuku Dergisi*, C. 9., S. 18., ss. 465-532.
- ÖZBUDUN, Ergun (2005). “Yasama Sorumsuzluğu ve Yasama Dokunulmazlığı: Hukuki Mahiyetleri ve Farkları”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, S. 59., ss. 109-115.
- ÖZBUDUN Ergun (2021). *Türk Anayasa Hukuku* (21. Baskı), Ankara: Yetkin Yayınevi.
- ÖZCAN, Hüseyin (2006). *Yasama Bağışıklıkları*, Ankara: Seçkin Yayınevi.
- SABUNCU, Yavuz (2006). *Anayasaya Giriş*, Ankara: İmaj Yayınları.
- SAĞLAM, Fazıl (1999). *Siyasal Partiler Hukukunun Güncel Sorunları*, İstanbul: Beta Yayınları.
- SEVİNÇ, Murat (2007). “22. Yasama Dönemi’nin (2002-2007) Ardından, Yasama Bağışıklıkları Konusu”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 62., S. 3., ss. 319-347.
- SEVİNÇ, Murat (2004). *Türkiye’de Milletvekillerinin Dokunulmazlıkları*, Ankara: Kırılmaç Yayınları.
- ŞİMŞEK-AKTAŞ, Duygu ve CAN, Osman (2018). “Yasama Sorumsuzluğunun İşlevsizleştirilmesi”, *Terazi Hukuk Dergisi*, C. 13., S. 145., ss. 61-72.
- TANİLLİ, Server (1976). *Anayasalar ve Siyasal Belgeler*, İstanbul: Cem Yayınevi.

- TANÖR, Bülent (2022). *TCK 142. Madde: Düşünce Özgürlüğü ve Uygulama*, İstanbul: On İki Levha Yayınları.
- TANÖR, Bülent ve YÜZBAŞIOĞLU, Necmi (2020). *1982 Anayasası'na Göre Türk Anayasa Hukuku* (20. Baskı), İstanbul: Beta Yayınları.
- TEZİÇ, Erdoğan (2016). *Anayasa Hukuku* (20. Baskı), İstanbul: Beta Yayınları.
- TÜLEN, Hikmet (1999). "Yasama Sorumsuzluğunun Mutlaklığı Üzerine Düşünceler", *Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi*, S. 3.
- YAZARSIZ (1984). *Gerekçeli Anayasa: M.G.K. Değişiklik Gerekçeleriyle Birlikte*, İstanbul: Değişim Yayınları.

TUTANAKLAR

- Danışma Meclisi Tutanak Dergisi, 139'uncu Birleşim, 31/8/1982.
- TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 3, 26/1/1928.
- TBMM Tutanak Dergisi, Cilt 11, 12/12/1951.
- TBMM Tutanak Dergisi, Cilt 14, 18/4/1952.
- TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 13, 2/7/1956.
- TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 13, 2/7/1956, 3/327 Esas Numaralı Kars Mebusu Sırrı Atalay'ın Teşrii Masuniyetinin Kaldırılmasına Dair Başvekâlet Tezkeresi ve Teşkilat-ı Esasiye ve Adliye Encümenlerinden Mürekkep Muhtelit Encümen Mazbatası.
- TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 13, 2/7/1956, 3/353 Esas Numaralı Mazbata.
- TBMM Tutanak Dergisi, Cilt 2, 12/2/1962, 3/175 numaralı Zonguldak Milletvekili Nuri Beşer'in Yasama Dokunulmazlığının Kaldırılması Hakkında Başbakanlık Tezkeresi ve Anayasa ve Adalet Komisyonlarından Oluşan Karma Komisyon Raporu.
- TBMM Tutanak Dergisi, 10'uncu Birleşim, 19/1/1988.
- TBMM Tutanak Dergisi, 12'nci Birleşim, 21/1/1988.
- TBMM Tutanak Dergisi, 132'nci Birleşim, 25/9/2001.
- TBMM Tutanak Dergisi, 130'uncu Birleşim, 4/7/2013.
- TBMM Tutanak Dergisi, 69'uncu Birleşim, 4/3/2015.
- TBMM Tutanak Dergisi, 49'uncu Birleşim 1/3/2016.

TBMM Tutanak Dergisi, 57’nci Birleşim, 13/1/2017.

TBMM Tutanak Dergisi, 36’ıncı Birleşim, 13/12/2017.

TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 20, 24/6/1957, 3/528 Esas Numaralı Kırşehir Mebusu Osman Bölükbaşı’nın Teşrii Masuniyetinin Kaldırılmasına Dair Başvekalet Tezkeresi ve Teşkilat-ı Esasiye ve Adliye Encümenlerinden Mürekkep Muhtelit Encümen Mazbatası

Mahkeme Kararlar

ABD Yüksek Mahkemesi Kararları

Chaplinsky/New Hampshire, 315 U.S. 568 (1942).

Texas/Johnson, 491 U.S. 397 (1989).

Anayasa Mahkemesi Kararları

AYM, E.1986/13, K.1987/12, 22/5/1987.

AYM, E.1994/16, K.1994/35, 21/3/1994.

AYM, E. 1994/7, K. 1994/26, 21/3/1994.

AYM, E.1997/1 (Siyasi Parti Kapatma), K.1998/1, 16/1/1998.

AYM, E.2017/162, K.2018/100, 17/10/2018.

Atilla Yazar ve diğerleri [GK], B. No: 2016/1635, 5/7/2022.

Bayram Erkovan, B. No: 2018/23057, 2/11/2022.

Çağlar Demirel, B. No: 2017/5221, 12/9/2018.

Deniz Çelebi, B. No: 2018/22063, 2/11/2022.

Diren Taşkiran, B. No: 2017/26466, 26/5/2021.

Garı Paylan, B. No: 2017/19699, 13/10/2020.

Figen Yüksekdağ Şenoğlu ve diğerleri, B. No: 2016/39759, 30/3/2022.

İdris Baluken (4), B. No: 2020/8387, 11/3/2021.

İsa Gök, B. No: 2015/805, 12/9/2018.

Kemal Kılıçdaroğlu, B. No: 2014/1577, 25/10/2017.

Kemal Kılıçdaroğlu (6), B. No: 2017/27971, 18/5/2021.

Kemal Kılıçdaroğlu (8), B. No: 2019/11406, 26/5/2022.

Osman Baydemir (2) [GK], B. No: 2018/1878, 27/10/2022.

Ömer Faruk Gergerlioğlu [GK], B. No: 2019/10634, 1/7/2021.

Selma Irmak, B. No: 2016/32948, 7/3/2018.

Sırrı Süreyya Önder [GK], B. No: 2018/38143, 3/10/2019.

Şaban Sevinç (2), B. No: 2016/36777, 26/5/2021.

Yaşar Gökoğlu, B. No: 2017/6162, 8/6/2021.

İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi Kararları

A/Birleşik Krallık, 35373/97, 17/12/2002.

Altuğ Taner Akçam/Türkiye, 27520/07, 15/10/2011.

Baydemir/Türkiye, 23445/18, 25/5/2020 (communicated case).

Cangı/Türkiye, 24973/15, 29/1/2019.

Cordova/İtalya (No.1), 40877/98, 30/1/2003.

Cordova/İtalya (No.2), 45649/99, 30/1/2003.

Demicoli/Malta, 13057/87, 27/8/1991.

Eon/Fransa, 26118/10, 14/3/2013.

Kart/Türkiye, 8917/05, 3/12/2009.

Kılıçdaroğlu/Türkiye, 16558/18, 27/10/2020.

Magyar Helsinki Bizottság/Macaristan, 18030/11, 8/11/2016.

Oberschlick/Avusturya, 11662/85, 23/5/1991.

Perinçek/İsviçre, 27510/08, 15/10/2015.

Yargıtay Kararları

Yargıtay 4. Hukuk Dairesinin 5/4/2007 tarihli ve E. 2014/6283, K. 2007/4541 sayılı kararı.

Yargıtay 4. Hukuk Dairesinin, 12/1/2009 tarihli ve E. 2008/5670, K. 2009/228 sayılı kararı.

Yargıtay 4. Hukuk Dairesinin 4/7/2011 tarihli ve E. 2010/7907, K. 2011/7797 sayılı kararı.

Yargıtay 4. Hukuk Dairesinin 3/12/2015 tarihli E. 2014/16729, K. 2015/14144 sayılı kararı.

Yargıtay 4. Hukuk Dairesinin 22/1/2015 tarihli ve E. 2014/4418, K. 2015/748 sayılı kararı.

Yargıtay 16. Ceza Dairesinin 18/11/2016 tarihli E. 2016/3657, K. 2016/6896 sayılı kararı.